

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв
Кафедра загальної та практичної психології

Освітня програма: Психологія. Практична психологія

Спеціальність: 053 Психологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня *магістр*

ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ КОНФЛІКТНИХ ПІДЛІТКІВ

Студента Світлани Іванівни Ярошенко

Науковий керівник:

Литовченко Ніна Федорівна,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент:

Папуча Микола Васильович
кандидат психологічних наук, доцент
Щотка Оксана Петрівна,
кандидат психологічних наук, доцент

Допущено до захисту: _____ 2023 р.

Завідувач кафедри:

Проф. _____ Папуча М.В.

Ніжин-2023

Анотація

Особливості Я-концепції конфліктних підлітків на сьогодні важлива тема для обговорення. Тому що Я-концепція конфліктних підлітків характеризується складною взаємодією ідентичності, самооцінки, емоційних переживань, механізмів подолання труднощів і сприйняттям себе як жертви або винуватця конфлікту.

У першому розділі подано інформацію про сутність поняття «Я-концепція», яка відіграє провідну роль в навчальній успішності й мотивації учнів. Основні складові і функції Я-концепції (від організаційної, інтерпретаційної, мотиваційної до саморегулятивної). Такі функції Я-концепції підкреслюють значення останньої як центрального конструкту у психології і її актуальність задля розуміння людської поведінки та психічного здоров'я.

У другому розділі проаналізовано особливості розвитку дітей в підлітковому віці, вікові особливості підлітків, конфлікти у підлітковому віці. Підлітковий вік представляє один із найбільш важливих і складних етапів життя, котрий визначає подальше життя людини. Отже, зважаючи на соціальну ситуацію розвитку підлітка, можемо стверджувати, що підлітковий період представляє період загострення кризи стосунків дітей та дорослих, у ході котрого має місце зіткнення протилежно направлених поглядів, інтересів, думок, позицій та цілей. В науці окреслений процес взаємодії між суб'єктами йменується конфлікт

У третьому розділі було проведене емпіричне дослідження формування Я-концепції підлітків. Я-концепція конфліктних підлітків, має кілька особливостей, які відрізняють її від Я-концепції їхніх однолітків. Ці особливості зумовлені їхнім досвідом, емоціями та сприйняттям конфліктних ситуацій.

Окреслимо ключові відмінності:

1) У підлітків з низьким рівнем самоствалення прослідковується доволі низький рівень розуміння власного внутрішнього світу, а також наявна втрата інтересу до нього; 2) часта участь у конфліктах може бути спричинена зниженою самооцінкою. Конфліктні підлітки можуть відчувати себе менш впевненими у своїй здатності керувати стосунками, що призводить до негативного самосприйняття; 3) конфліктним підліткам часто бракує навичок ефективного вирішення конфліктів, що призводить до відчуття безпорадності та розчарування, коли вони стикаються з конфліктами. Зазначений недолік може негативно вплинути на їхню Я-концепцію; 4) розвиток зайвої самовпевненості може бути наслідком відповідного стилю виховання у школі та сім'ї. Самовпевнені підлітки не схильні до самоаналізу, що може стати причиною відсутності будь-якого самоконтролю, а вказане спричиняє прийняття помилкових рішень та здійснення ризикових вчинків ;

Ключові слова: Я-концепція, конфліктні підлітки, особливості, розвиток, конфліктність.

Abstract

The features of the self-concept of conflicted adolescents are an important topic for discussion today. The self-concept of conflicted adolescents is characterized by a complex interaction of identity, self-esteem, emotional experiences, mechanisms for overcoming difficulties, and perception of oneself as a victim or instigator of conflict.

The first chapter provides information on the essence of the concept of "self-concept," which plays a leading role in students' academic success and motivation. The main components and functions of the self-concept are discussed, ranging from organizational, interpretative, motivational to self-regulatory. These functions emphasize the significance of the self-concept as a central construct in psychology and its relevance for understanding human behavior and mental health.

The second chapter analyzes the peculiarities of children's development in adolescence, the age-specific characteristics of adolescents, and conflicts in adolescence. The adolescent age represents one of the most important and challenging stages of life, determining the future life of an individual. Considering the social situation of adolescent development, it can be argued that adolescence is a period of heightened crisis in the relationships between children and adults, involving clashes of opposing views, interests, thoughts, positions, and goals. In scientific terms, this interaction process is referred to as conflict.

The third chapter presents an empirical study of the formation of the self-concept of adolescents. The self-concept of conflicted adolescents has several features that distinguish it from the self-concept of their peers. These features are influenced by their experience, emotions, and perception of conflict situations.

Let's outline the key differences:

Adolescents with a low level of self-determination often exhibit a low understanding of their inner world, coupled with a loss of interest in it. Active

involvement in conflicts may be due to low self-esteem. Conflicted adolescents may feel less confident in their ability to manage relationships, leading to negative self-perception. Conflicted adolescents often lack effective conflict resolution skills, resulting in feelings of helplessness and disappointment when facing conflicts. This deficiency can negatively impact their self-concept.

The development of excessive self-confidence may be a consequence of the parenting style in school and family. Overconfident adolescents are less prone to self-analysis, leading to a lack of self-control and the potential for making erroneous decisions and engaging in risky behavior.

Keywords: self-concept, conflicted adolescents, features, development, conflictuality

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ поняття я-концепції та самооцінки.....	11
1.1 Сутність поняття «Я-концепція».....	11
1.2 Основні складові і функції Я-концепції.....	17
Висновки до 1 розділу	27
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТНИХ ПІДЛІТКІВ Я-КОНЦЕПЦІЇ.....	29
2.1 Особливості розвитку дітей в підлітковому віці.....	29
2.2 Вікові особливості підлітків.....	35
2.3 Конфлікти у підлітковому віці.....	42
Висновки до 2 розділу	50
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....	51
3.1 Етапи та методи дослідження.....	51
3.2 Аналіз результатів дослідження констатуючого експеримент.....	63
Висновки до 3 розділу	83
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження особливостей Я-концепції конфліктних підлітків виступає вагомим напрямом досліджень із багатьох причин, і його актуальність поширюється на численні сфери, включно із освітою, психологією, соціальну роботу та навіть правовими системами. Підлітковий вік представляє критичний період для формування ідентичності і розвитку Я-концепції – оціночного і когнітивного сприйняття себе. Усвідомлення того, як даний процес відбувається по-різному в конфліктних підлітків, може дати цінне уявлення щодо їхнього унікального досвіду та боротьби, що допоможе розробити стратегії підтримки і втручання. Конфліктним підліткам нерідко притаманні проблеми із соціальною взаємодією, агресією і різними формами правопорушень. Дослідження їх Я-концепції може пролити світло на головні причини такої поведінки. На кшталт, низька самооцінка чи викривлена Я-концепція можуть сприяти замкнутості чи ворожості. Якщо зрозуміти такі нюанси, виникне можливість розробити ліпші методи вирішення конфліктів й управління поведінкою. У контексті освіти розуміння Я-концепції конфліктних підлітків може допомогти шкільним психологам та викладачам створити більш сприятливе навчальне середовище. Індивідуальні підходи, які беруть до уваги самосприйняття школярів й боротьбу за ідентичність, можуть підвищити залученість, мотивацію і академічну успішність. Таким чином, дослідження особливостей Я-концепції конфліктних підлітків є дуже актуальним, оскільки дозволяє більш глибоко їх зрозуміти, їхню поведінку і потреби, що буде сприяти розробці більш цілеспрямованих й ефективних систем підтримки, втручань і політик.

Аналіз літературних джерел продемонстрував, що «Я-концепція» є одним із центральних понять психологічної науки. Питання, які стосуються «Я-концепції», розглядаються рядом українських та зарубіжних науковців:

І.С. Кон, С.Д. Максименко, М.Й. Боришевським, П.Р. Чамата, І.Д. Пасічником, Р.В. Каламаж, Н.І. Жигайло, Р. Бернсом, З. Фрейдом, А. Адлером, А. Маслоу, К. Роджерсом тощо, однак однозначне тлумачення відсутнє. Багато авторів вважають «Я-концепцію» виявом самосвідомості особистості стосовно оцінювання себе суб'єктом теоретичної та практичної діяльності. Деякі розглядають «Я-концепцію» – у вигляді неповторності особистості, як сукупність всіх уявлень щодо себе. Проблемі розвитку «Я-концепції» суттєву увагу приділили психологи: У. Джемс, Ф. Василюк, А. Комбс, Е. Еріксон, І. Кон, І. Міхеєва, А. Маслоу, Є. Соколова, В. Столін, К. Роджерс й ін. Існують дослідження, у котрих досліджується проблема «Я-концепції» в різних вікових періодах. Так, Н.І. Гуткіна і А.М. Андрєєва розглядають самосвідомість студентської молоді; Л.В. Долинська і І.С. Булах висвітлюють особливості «Я-концепції» у зрілому віці.

Метою дипломної роботи виступило обґрунтування психологічних особливостей Я-концепції конфліктних підлітків.

Об'єкт дослідження : Я-концепція особистості.

Предмет дослідження : особливості Я-концепції конфліктних підлітків.

Гіпотеза дослідження: 1) особливості Я-концепції підлітків пов'язані з рівнем конфліктності;

2) Я-концепція конфліктних підлітків відзначаються низьким рівнем самоповаги, самоставлення, самоприйняття, само розуміння та неадекватною самооцінкою.

Завдання дослідження:

1) виконати теоретичний аналіз підходів до поняття Я-концепції та самооцінки;

2) виявити психологічні особливості розвитку дітей в підлітковому віці;

3) описати етапи та методи дослідження Я-концепції підлітків ;

4) обґрунтування психологічних особливостей Я-концепції конфліктних підлітків.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, які дали змогу здійснити узагальнення теоретичної бази роботи та систематизацію зібраного матеріалу;

описовий метод, за допомогою якого виявлено особливості розвитку дітей в підлітковому віці та вивчено вікові особливості підлітків;

системний метод і метод узагальнення дали змогу окреслити конфлікти у підлітковому віці і описати етапи та методи дослідження;

метод безпосереднього спостереження – для виокремлення характерних особливостей Я-концепції конфліктних підлітків;

кількісний аналіз – для з'ясування динаміки обстежуваних явищ. Також застосовано низку спеціальних психологічних методів, які в сукупності допомогли отримати, класифікувати і проаналізувати результати дослідження Я-концепції конфліктних підлітків. Емпіричні методи:

1) тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв);

2) методика «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан);

3) методика дослідження самооцінки С. А. Будассі.

База проведення емпіричного дослідження. Дослідження проведене на базі Ніжинської гімназії № 9. Вибірку склали респонденти віком 14-16 років (25 дівчат та 20 хлопців). Загальна кількість учасників емпіричного дослідження складає 45 осіб.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані для розробки заходів психологічної профілактики і психогігієни у конфліктних підлітків, а також у сімейному консультуванні й в процесі професійного орієнтування.

Склад і структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, який включає 31 джерело. Загальний обсяг роботи 90 сторінки, з них основного тексту 86 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ПОНЯТТЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА САМООЦІНКИ

1.1 Сутність поняття «Я-концепція»

За даними ЮНІСЕФ, станом на 2022 рік підлітки становили 16% від усього населення світу [29].

Підлітковий вік, як період специфічних змін у житті молоді, є періодом уразливості, який має велике значення для благополуччя підлітків. Важливими для задоволеності життям є самосприйняття, самооцінка та міжособистісні стосунки. До того ж, підлітковий вік виступає сенситивним періодом розвитку самосвідомості та формування Я-концепції. У структурі особистості підлітка самооцінка займає провідне місце, так як має прямий зв'язок з психічним здоров'ям, а також визначенням життєвих цілей [4].

Задля того аби дослідити особливості Я-концепції конфліктних підлітків, вкрай важливим є чітке розуміння поняття Я-концепції та самооцінки, у зв'язку з чим, вважаємо за доцільне провести теоретичний аналіз підходів до зазначених понять.

Так, вважається, що вперше проблему «Я-концепції» виокремив та охарактеризував В. Джеймс. Відповідно до його думки, глобальне, особистісне «Я» містить 2 складові: «Я-свідоме» (тобто, чистий досвід) і «Я-як об'єкт» (тобто, зміст даного досвіду), котрі існують паралельно. З часом, другу половину глобального «Я» почали йменувати «Я-образом» або «Я-концепцією». До того ж, на вагомість значення соціальних взаємодій у формуванні «Я-концепції» підкреслювали Дж. Мід та Ч. Кулі, котрі, зі свого боку, розглядали Я-концепцію у вигляді основної детермінанти соціальної поведінки людей. Ч. Кулі було запропоновано теорію «Я-Дзеркального».

Науковець зазначав, що уявлення людини щодо того, як її оцінюють інші, здійснює значний вплив на її «Я-концепцію».

Феноменологія особистості, іншими словами, те, як людина сприймає, розуміє та пояснює себе, а також реальні події зі свого життя описується представниками гуманістичної психології. Внутрішню суперечність, пов'язану відсутністю відповідності реального рівня самоактуалізації індивіда його можливому рівню відзначає А. Маслоу. Як наслідок, суб'єкт здійснює пошук нових способів поведінки, котрі дають йому змогу більш самоактуалізуватися. А. Маслоу у власних концепціях самоактуалізації особистості наводить опис вимог, котрим індивід має відповідати [5].

К. Роджерс акцентує на здатності людини до особистісного самовдосконалення. Ключовим поняттям теорії останнього виступає поняття «Я», так як кожна людина приймає рішення: Хто я? Що я в змозі зробити задля того, аби стати тим, ким я хочу бути? Образ «Я» формується за умов особистісного життєвого досвіду. Як вважає американський психолог, «Я-концепцію можна охарактеризувати як збірний образ із здібностей і власних характеристик індивіда щодо себе». Вказане представляє цілу систему, у котру включаються ідеї, цінності й цілі людини, які знаходяться у нерозривному зв'язку з Я-в майбутньому, теперішньому, а також минулому [11].

Частина українських авторів поняття «Я-концепція» окреслюють у вигляді відносно стабільної, меншою чи більшою мірою усвідомленої, такої, яка переживається як неповторна, систему уявлень індивіда щодо себе, на основі котрої останній будує власну взаємодію із іншими людьми та ставиться до себе (Н.І. Жигайло, І.С. Кон, Р.В. Каламаж, С.Д. Максименко, І.Д. Пасічник, П.Р. Чамата, М.Й. Боришевський). Відповідно до Н. І. Жигайло і О. В. Шибрук «Я-концепція» представляє з себе «систему, сукупність суджень, переконань, уявлень індивіда щодо самого себе. На базі даних уявлень людина будує власні стосунки із іншими людьми, окреслює

тенденції поведінки, дає відповіді на запитання щодо того, хто вона є. «Я-концепція» являє собою одночасно як передумову, так і наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Метою взаємозв'язку «Я-концепції» і соціального життя є не так розширення можливостей «Я», як досягнення гармонії із навколишнім оточенням, у його підтримці» [11]. Таким чином, вчені притримуються думки, що мова йде не щодо підведення індивідуальних властивостей під соціальний стандарт, а щодо свідомої оцінки людиною власних вчинків та дій, прийняття (чи неприйняття), зміну, корекцію тих стереотипів, норм та цінностей, що проповідує суспільство.

Я-концепція представляє багатовимірний конструкт, котрий віддзеркалює самосприйняття людини у різних сферах життя. Остання охоплює переконання щодо себе, включно із академічними, соціальними і фізичними аспектами, до того ж, самооцінкою і емоціями. Це внутрішнє сприйняття себе формується на постійній основі під впливом особистого досвіду і зворотного зв'язку із суспільством.

Провідним для Я-концепції виступає розуміння того, що вона не обов'язково віддзеркалює об'єктивну реальність, а швидше відображає суб'єктивне сприйняття й інтерпретацію власного «Я». Під вказаним розуміється, що дві особи із подібними здібностями або рисами можуть мати помітно відмінні Я-концепції в залежності від їхнього сприйняття й інтерпретації.

Я-концепція характеризується як стабільністю, так й мінливістю. Хоча деякі основні переконання щодо себе зостаються відносно стабільними із плином часу, Я-концепція може піддаватись змінам у відповідь на новий досвід, виклики й етапи розвитку. Нинішні дослідження наголошують на динамічному характері Я-концепції, відзначаючи, що вона розвивається впродовж всього життя, формуючись під впливом досвіду, зворотного

зв'язку й соціальних порівнянь. Особливо у підлітковому віці Я-концепція переживає глибокі зміни й уточнення.

В сфері освіти Я-концепція відіграє провідну роль в навчальній успішності й мотивації учнів. Учні із позитивною академічною Я-концепцією із більшою імовірністю є зацікавленими в навчанні, більш наполегливо переборюють складнощі й показують вищу академічну успішність. З огляду на зазначене, формування позитивної Я-концепції постало центральним питанням сучасної педагогічної психології.

До того ж, Я-концепція має зв'язок із результатами психічного здоров'я. Дослідження вказують на тісний зв'язок між нестабільною чи негативною Я-концепцією і поширеністю психічних розладів, як-от тривожність і депресія. Таким чином, втручання, направлені на зміцнення позитивної Я-концепції, можуть служити профілактичними заходами в охороні психічного здоров'я.

«Фактично, Я-концепція грає потрійну роль: вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, окреслює інтерпретацію досвіду та виступає джерелом очікувань». У викладі

Р.Бернса, як можемо побачити, Я-концепція представляє усі уявлення людини щодо себе, які супроводжуються їхньою оцінкою. Конструкція, яка розглядається, має три структурних елементи:

- когнітивний. Зазначений елемент складає образ Я, який відображає зміст уявлень суб'єкта щодо себе;

- оцінний. Вказаний компонент, котрий Р. Бернс є схильним називати самооцінкою, більш часто та звично йменують емоційно-ціннісним самовідношенням (Rosenberg, 1965; Wylie, 1974-1979; та багато інших);

- поведінковий. Зазначений елемент конструкції, із певною обережністю позначений автором у вигляді потенційно поведінкового та досить мало ним розкритий, як правило характеризується у вигляді повноправної підструктури, яка презентує вчинки і дії людей, котрі

продукуються емоційно-ціннісною і когнітивною складовими, і, в тому числі, виявляється в мовленні, висловлюваннях індивіда щодо себе.

Багатозначність поняття «Я» здійснило вплив на розроблення сутнісної характеристики Я-концепції. На базі аналізу наукових праць визначимо основні підходи науковців до визначення цього поняття. Встановлено, що Я-концепція – це:

1) «те, чим я володію». Зміст зазначеного поняття сформулював В. Джеймс: «Аби піклуватися щодо власного «Я», потрібно, аби природа дала його разом із яким-небудь іншим об'єктом, доволі цікавим для мене, аби викликати у мене інстинктивне бажання привласнити його заради нього самого»;

2) в першу чергу унікальність, неповторність «нейроструктурних основ індивідуального «Я» людини»;

3) «сукупність установок, направлених на самого себе», що містить структурні елементи: «Я»-образ, самооцінку, поведінкові реакції та очікування;

4) «система самосприймання», чи послідовний, організований концептуальний гештальт, котрий складається зі сприйняття властивостей «Я», чи «мене», та сприймань взаємин «Я», чи «мене» із іншими людьми й із різними аспектами життя, до того ж, цінності, пов'язані із такими сприйняттями;

5) «система образів-«Я» та образів людини», де «Я»-образи змінюються на постійній основі та ніколи той же образ двічі не виникає...» ;

6) «є те, яким мене хочуть бачити». Для цієї позиції характерною є наступна думка Ч. Х. Кулі: «Ми бачимо наше обличчя, фігуру та одяг в дзеркалі, цікавимося ними, так як все це наше, буваємо задоволені ними чи ні згідно до того, якими ми хотіли б їх бачити, аналогічно в уяві сприймаємо в свідомості іншого деяку думку щодо наших манер, характеру, вигляду, справ, намірів тощо, і це різними шляхами впливає на нас» . Розвиваючи

зазначену позицію, під «Я-концепцією» почали розуміти сукупність всіх уявлень особистості щодо себе, сполучену із їх оцінкою.

Необхідно відзначити, що існування різноманіття трактувань поняття «Я-концепція» позначилось у ході моделювання науковцями структурних варіантів «Я-концепції». Суттєвий внесок в дослідження сутності категорії «Я» здійснили західні науковці, зокрема Г. Мюррей, В. Штерн, Г. Олпорт, К. Роджерс, А. Маслоу й ін. Перелічені науковці були проти «атомістичного» подрібнення особистості, а також поелементного розгляду останньої. Вказане сприяло утворенню підходу, згідно із котрим розглядаються не поодинокі «Я-образи», а систематизована «Я-концепція» [25].

Проте, різні науковці розуміють «Я-концепцію» по-різному. Для прикладу, Ш. Самюель виокремлює 4 виміри «Я-концепції» – «самооцінка», «образ тіла», «когнітивне «Я» та «соціальне «Я». У той же час, М. Розенберг стверджує щодо унікальності «Я-концепту» та розглядає в першу чергу рефлексивне «Я. В Бернса «Я- концепція» постає у вигляді динамічної системи уявлень індивіда щодо себе, що постійно розвивається

Я-концепція представляє сукупність всіх уявлень людини щодо себе, яка об'єднана із їх оцінкою. Описову складову Я-концепції йменують образом, тоді як складову, яка має зв'язок із відношенням до себе чи до окремих власних якостей, називають прийняттям себе чи самооцінкою. Я-концепція, фактично, окреслює не просто те, що індивід представляє з себе, однак і те, що останній думає щодо себе, як дивиться на свій діяльний початок та можливості розвитку у майбутньому [13].

Я-концепція являє собою фундаментальний конструкт в розумінні людського пізнання, поведінки й емоцій. По факту, це сприйняття самого себе, котре формується і реконструюється із часом через досвід і взаємодію із навколишнім середовищем.

1.2 Основні складові і функції Я-концепції

О. Г. Солодухова, В. Л. Солодухов стверджують, що виокремлення «описової й оцінкової складових дає змогу розглядати Я-концепцію у вигляді сукупності установок, спрямованих на самого себе». В більшій частині визначень установки виокремлюють три її провідні складові:

- а) поведінкову реакцію;
- б) емоційно-оцінкову та
- в) когнітивну [22].

Більш детально розглянемо головні компоненти Я-концепції.

Когнітивний компонент Я-концепції відноситься до знань, думок та переконань, котрі людина має щодо себе. Сюди належать уявлення щодо цілей, особистісних характеристик, цінностей і здібностей. Когнітивна Я-концепція міцно пов'язана із особистісною ідентичністю, так як містить у собі розуміння індивідами того, ким вони є та що у них є унікального. До того ж, на зазначений компонент здійснюють сильний вплив особистий досвід, саморефлексія, а також соціальні порівняння.

Наступний емоційно-оцінний компонент Я-концепції, котрий нерідко йменують самооцінкою, віддзеркалює самоцінність чи самооцінку людини. Він охоплює емоції і почуття, котрі з'являються у результаті самосприйняття й оцінок. Такий компонент не є статичним, а скоріше динамічним та чутливим до особистого досвіду й зворотного зв'язку із оточенням. Позитивні самооцінки, як правило, призводять до високої самооцінки, в той час як негативні самооцінки пов'язані із низькою самооцінкою.

Поведінковий компонент Я-концепції включає дії, поведінку і реакції, на котрі здійснює вплив самосприйняття людини. Зазначений компонент підкреслює вплив Я-концепції на прийняття рішень та поведінку, маючи на увазі, що люди діють в спосіб, котрий відповідає їхньому самосприйняттю. У відповідності до нього припускається, що люди, котрі сприймають себе

позитивно, скоріше за все, показуватимуть поведінку, що віддзеркалює та підтверджує дане позитивне сприйняття, в той час як ті, хто має негативну Я-концепцію, можуть показувати поведінку, яка руйнує їхнє самосприйняття [30].

Таким чином, поведінковий, емоційно-оцінний, а також когнітивний компоненти Я-концепції пов'язані на взаємній основі та у сукупності формують самосвідомість людини. Розуміння перелічених компонентів може надати цінну інформацію щодо поведінки і психічного здоров'я людини, відкриваючи можливості для втручань, направлених на поліпшення Я-концепції.

Я-концепція, будучи психологічним конструктом, складається із багатьох компонентів, котрі разом формують сприйняття індивідом самого себе. Такі компоненти умовно можуть бути поділені на наступні три сфери: соціальне «Я», фізичне «Я» і психологічне чи внутрішнє «Я».

Фізичне «Я», чи образ «Я», включає уявлення щодо власних фізичних атрибутів, як-от фізичні здібності, здоров'я і зовнішність. На нього в суттєвій мірі здійснює вплив особистий досвід, фізичний розвиток, до того ж, суспільні норми й ідеали. Фізичне «Я» можливо поділити на образ тіла, інакше кажучи те, як людина сприймає власне тіло і його привабливість, та фізичну самоефективність, котра стосується впевненості у виконанні фізичних завдань та здібностей.

Соціальне «Я» представляє те, як людина себе сприймає у соціальному контексті й по відношенню до інших. Воно включає ролі, стосунки і те, як, згідно до думки людини, її сприймають інші]. Вказаний компонент Я-концепції нерідко адаптується згідно до соціального контексту, так як люди можуть поводитися та сприймати себе по-різному в залежності від ситуації чи людей, із котрими вони взаємодіють.

Психологічне чи внутрішнє «Я» відноситься ймовірно до найбільш складного компоненту Я-концепції. Воно охоплює почуття, думки й

особистісні атрибути, як-от цілі, інтелект, цінності, емоції і креативність]. Зазначений компонент відіграє ключове значення для особистої ідентичності й автентичності, так як передбачає розуміння свого внутрішнього світу, котрий залишається відносно послідовним в різних контекстах та із плином часу.

До ще одного вагомого елемента з-поміж компонентів Я-концепції відноситься самооцінка, котра виступає оціночним й афективним аспектом Я-концепції. Самооцінка означає ступінь, до котрого людина оцінює себе негативно або позитивно, й нерідко віддзеркалює загальну оцінку людиною власної цінності.

Отже, Я-концепція об'єднує наступні елементи:

- а) «образ Я – уявлення індивіда щодо самого себе;
- б) самооцінка – афективна оцінка даного уявлення, що може бути різною у відповідності до інтенсивності, так як конкретні риси образу Я можуть спричиняти емоції різної сили, залежно від того, чи була прийнята дана оцінка або ні;
- в) потенційна поведінкова реакція – ті конкретні дії, що можуть бути викликані образом Я та самооцінкою».

С. В. Зінченко стверджує, що ««Я-концепція» віддзеркалює прояв самосвідомості, динамічну систему уявлень дорослої людини щодо себе. Ця концепція формується під впливом досвіду кожного індивіда. Така система складає основу вищої саморегуляції людини, на основі котрої вона буде власні стосунки зі світом який її оточує» [10].

Основними функціями Я-концепції, згідно до С. В. Крутько, виступають «домагання, регуляція, репрезентація, захист, адаптація – виконують особистісно-ціленаправлене мотивування та регулювання діяльності, пізнання, спілкування, поведінки, пошук гармонії між відношенням особистості до себе та до зовнішнього світу». Вказані функції

Я-концепції потребують взяття до уваги їх динаміки і ролі у ході життєдіяльності особистості [12].

Зарубіжні вчені зазначають, що Я-концепція як сукупність переконань й уявлень, котрі люди мають щодо себе, виступає критично вагомим елементом психологічного розуміння ідентичності, поведінки й особистісного розвитку. Будучи вкоріненою у досвіді й стосунках людини, Я-концепція виконує ряд функцій в людській психіці (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні функції Я-концепції

Розглянемо більш детально визначені функції Я-концепції.

Так, організаційна функція Я-концепції допомагає людині структурувати власний особистий досвід. Створюючи узгоджене відчуття себе, люди можуть організувати різноманітний особистий досвід в послідовний наратив, забезпечуючи стабільну основу для розуміння власного минулого, теперішнього, а також потенційного майбутнього. До того ж, зазначена функція сприяє інтеграції самопізнання, допомагаючи асимілювати нову інформацію в існуючі Я-концепції. Інтерпретаційна функція Я-концепції передбачає інтерпретацію особистого досвіду і поведінки. Люди застосовують власну Я-концепцію у вигляді лінзи задля розуміння власних емоцій, думок і вчинків. До прикладу, людина із Я-концепцією, орієнтованою на творчість, може інтерпретувати власне рішення піти нетрадиційним шляхом як вираження власної творчої ідентичності. Більше того, Я-концепція

має мотиваційну функцію. Сприйняття та переконання, котрі складають Я-концепцію, можуть керувати поведінкою та спонукати людей до дій, що відповідають їхній Я-концепції. До прикладу, людина, котра себе вважає «природженим лідером», може бути мотивована до пошуку лідерських ролей чи можливостей показати власні лідерські якості [30]. Саморегулятивна функція Я-концепції відноситься до її ролі у контролі поведінки й прийнятті рішень. Так як люди прагнуть до відповідності між власною Я-концепцією і поведінкою, вони регулюють власні дії, аби узгодити їх із власним самосприйняттям. Вказане може включати як свідомі стратегії, зокрема постановку особистих цілей, так й несвідомі механізми, як-от інтерналізація цінностей та норм.

З огляду на вищезазначене, Я-концепція відіграє ключову роль в організації й інтерпретації досвіду, керуванні поведінкою і саморегуляції. Такі функції Я-концепції підкреслюють значення останньої як центрального конструкту у психології і її актуальність задля розуміння людської поведінки та психічного здоров'я. Рівні розвитку Я-концепції представлено на рис. 1.2.

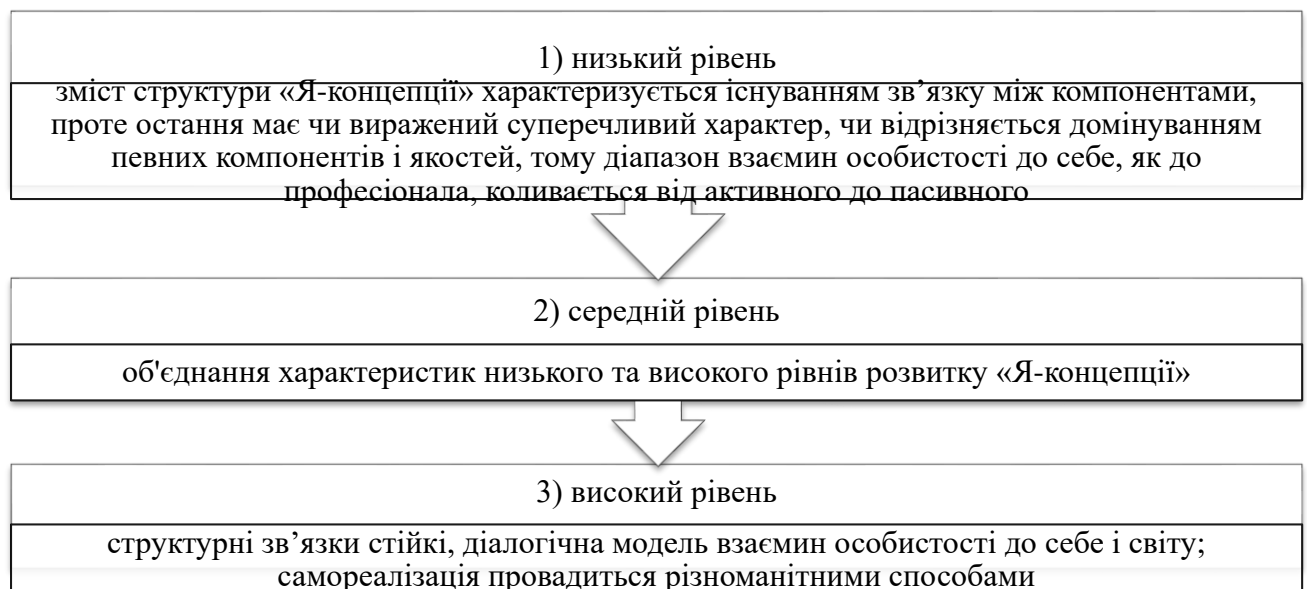

Рис. 1.2. Рівні розвитку Я-концепції

Джерело: побудовано автором за даними [11]

У той же час, не дивлячись на власну вагомість, концепція Я-концепції не позбавлена суперечностей та труднощів. Одна із них відноситься до розмежування Я-концепції і самооцінки. Відповідно до думки одних теоретиків, самооцінка виступає складовою Я-концепції, на думку інших – самооцінка є оціночним судженням, що є відмінним від Я-концепції.

Варто зазначити, що поняття Я-концепції було створено у 1950-х роках в рідчизі гуманістичної психології, прибічники котрої (до яких відносяться А. Маслоу та К. Роджерс), на противагу фрейдистам та біхевіористам, бажали висвітлення цілісного людського «Я», яке приймали фундаментальним чинником поведінки та особистісного розвитку. В процесі розгляду даного поняття у теперішньому вигляді як особливої теоретичної побудови з'являється відчуття внутрішньої непослідовності, синкретизму та очевидної розбіжності назви і змісту. Будучи психолінгвістичним явищем, концепт представляє «перспективно-афективне утворення динамічного характеру, яке функціонує спонтанно у пізнавальній діяльності індивіда, а також підпорядковується закономірностям психічного життя людини» [18].

Доцільно відзначити, що, не дивлячись на те, що концепт представляє, в першу чергу, «ментальну одиницю та елемент свідомості, який є попередником між реальним світом та мовою, останній охоплює також культурну інформацію, у котрій вона фільтрується, переробляється та систематизується». З зазначеного випливає, що концепти формують свого роду культурний пласт, який функціонує між людиною і середовищем. Вони існують в свідомості (іншими словами, у ментальному світі) людини у вигляді «пучків» асоціацій, понять, переживань, знань, котрі не тільки мисляться, але і переживаються». Слово «концепція» походить від латинського слова «conceptio» і буквально означає «розуміння». Його лексичне формулювання звучить наступним чином: «певний спосіб розуміння, тлумачення будь-яких явищ».

Отож, Я-концепція являє собою ні що інше, як саморозуміння індивідуума. Самопізнання індивідуума, осягнення своєї сутності – це процес когнітивний, підсумок якого повинен бути оціненим у категоріях адекватності, а також точності досягнутого результату істинним властивостям носія. Проте, Р. Бернс, попереджуючи, що всяке судження індивіда щодо себе завжди виступає суб'єктивним, упередженим, вдається до оцінювання результату в інших категоріях, у континуумі «позитивно-негативно», що безпосередньо обумовлюється відповідним самовідношенням індивіда, інакше кажучи, з'являється при посередництві вже не пізнавальних, а емоційних процесів – афективних станів різної інтенсивності, константних почуттів, що їх суб'єкт відчуває до себе тощо. Так, когнітивний у відповідності до власної природи феномен розуміння себе людиною виявляється не лише таким що є залежним, проте й також таким, що є повністю детермінованим іншими психічними функціями – комплексом емоційних переживань про себе.

В першу чергу, саморозуміння людини складається із уявлень щодо себе в цілому та щодо окремих якостей, рис, властивостей тощо, іншими словами, зі всього того, що входить до першого компонента конструкції. Однак, вказаним не обмежується формування Я-концепції. Так, Р. Бернс повторює на постійній основі, що будь-який самоопис людини, а також будь-яке її висловлювання стосовно себе має оціночний відтінок, так як когнітивна складова не сприймається індивідом байдуже, а, навпаки, пробуджує у ньому такі оцінки. Так, до Я-концепції вноситься самооцінка, яку Р. Бернс інтерпретує у вигляді «особистісного судження щодо власної цінності».

Необхідно відзначити, що імпліцитно оцінка себе вже є закладеною чи номінативно наявною у наступному елементі структури – емоційно-ціннісному самостваленні, котре Р. Бернс і йменує самооцінкою. Проте, він акцентує не так на особистісному самооцінному судженні, як на афективному ефекті останнього, який слугує реакцією індивіда на ступінь

його значущості, встановлену самооцінкою. Так, зазначене спричиняє або переживання гордості за себе, самоповаги, посилення чи набуття власної гідності, в результаті чого з'являється самоприйняття, чи до почуття сорому, переживання власної малоцінності, самоприниження та самонеприйняття аж до відкидання себе. Потім Я-концепція якраз у відповідності до характеристик самоствавлення й кваліфікується загалом як негативна чи позитивна. Так, абсолютно очевидним виступає те, що тут знову зіштовхуємось, з одного боку, зі зміщенням самооцінки на самоствавлення, тоді як з іншого – зі з'єднанням в одному понятті, чи то самооцінка, чи то етимологічно правильніше емоційно-ціннісне самоствавлення, смислу двох різних феноменів: визначення людиною власної значущості та афективного реагування на результат.

У тексті Р. Бернса самооцінка винятково виконує роль вагомого утворення, проте для неї не знаходиться спеціального місця в Я-концепції, до того ж, самооцінка не має автономного статусу в ній. Зазначене положення є однаковим в усіх викладах аналізованої конструкції, і в ньому полягає її недосконалість як теоретичної схеми. Самоцінку, яка не є самостійною, найбільш часто уподібнюють до емоційно-ціннісного самоствавлення (зокрема, Burns; Coopersmith; Wylie й ін.), при цьому, рідше її прирівнюють до образу Я, коли піддослідні, визначаючи його, здійснюють оцінювання себе за різноманітними якостями, чи зі всією Я-концепцією на тій підставі, що на користь розведення когнітивного та оцінкового елементів спільної конструкції відсутня достатня кількість аргументів теоретичного або емпіричного порядку. Врешті-решт самоствавлення та самооцінку пов'язують в якийсь єдиний конструкт, що вже видається цілком неправомірною операцією, а з'єднання вказаного конструкту із уявленнями суб'єкта щодо себе створює вище згадане враження синкретизму, слабкої структурної розчленованості Я-концепції, несуворогідності останньої як теоретичної

схеми, підсилюваної включенням до названого невинправданого інтегралу ще і поведінкового компонента.

Безумовно, на самоосягнення індивідуума найбільш суттєвий вплив здійснює характер його переживань щодо власної цінності, із яких суб'єкт робить ті або інші висновки, як і з власних діянь. Однак, розуміння не є емоцією та поведінкою, при цьому, емоція може виступати причиною формування конкретного типу Я-концепції, тоді як поведінка може стати його прямим наслідком. У той же час, причини та наслідки будь-якого феномена неможливо вводити до самого феномену у вигляді його складових. Розуміння себе людиною, за визначенням передбачаючи когнітивний процес, не здатне здійснюватися, а тим більше зводиться до почуттів та афектів або поведінкових актів – набору чужорідних явищ, відтак розроблена конструкція і породжує відчуття алогічності, невтриманості будови, термінологічної плутанини і вище згаданої неузгодженості найменування теоретичної моделі і змісту останньої. Не видається дивним, що термін «Я-концепція» у західній літературі доволі часто вживається лише у відношенні образу Я, на що, зокрема, й акцентує увагу Р. Бернс.

Я-концепція і самооцінка виступають двома невіддільними аспектами самосприйняття людини, кожен із котрих здійснює вплив на те, як ми себе сприймаємо і як взаємодіємо із навколишнім світом. Взаємозв'язок між зазначеними двома конструктами є предметом ряду досліджень та дискусій в галузі психології.

Різниця між Я-образом, Я-концепцією та самооцінкою криється у тому, що Я-образ та Я-концепція представляють думку людини щодо себе, її образ себе, як вона виглядає, у той час як самооцінка виступає суб'єктивною оцінкою. Окреслені поняття віднайшли широке застосування в психології. Я-концепція представляє думку, котру людина має щодо себе. Тут втручається інша серія необхідних факторів, котрі змушують формувати вказану думку.

До прикладу, взаємодія із суспільством у цілому може допомогти сформувати таку думку щодо себе.

Я-образ представляє ментальну репрезентацію або образ, який складається в людини щодо власної особи. «Це була б певна ментальна фотографія того, як ти себе бачиш і власне сприйняття себе. Ви маєте бути обережними, формуючи образ, котрий дійсності не відповідає»].

Самооцінка має зв'язок із обома згаданими поняттями, проте, у той же час, від них різниться. Мова йде стосовно думок і почуттів, котрі людина відчуває щодо себе. Зазначене виступає способом оцінки себе та навіть судження щодо себе. Я-концепція і Я-образ провадять значний вплив на самооцінку. Він є набагато більше орієнтованим на емоційну частину особистості.

Я-концепція належить до описового чи когнітивного компоненту нашого самосприйняття – це ментальна картина, котру ми формуємо щодо себе. Нею охоплюються різноманітні сфери, включно із емоційним станом, фізичною зовнішністю, соціальними навичками й академічною компетентністю. На останню здійснюють вплив особистий досвід, досягнення, а також відгуки інших людей.

Із іншого боку, самооцінка представляє оціночний чи афективний аспект нашого самосприйняття. Вона стосується цінності, котру ми надаємо власному образу «Я», та того, наскільки ми любимо, поважаємо чи цінуємо себе. До того ж, на нього здійснює вплив особистий досвід, проте він має зв'язок із тим, наскільки даний досвід заперечує чи підтверджує наше почуття цінності.

Відповідно до думки Р. Вайлі, самооцінка за будь-якою якістю, базується здебільшого на зіставленні суб'єктом власних досягнень із успіхами оточуючих, іншими словами, на так званому соціальному порівнянні. Самоприйняття ж виступає не так оцінкою, як стилем

відношення до себе, загальною життєвою настановою, що формується у ході «онтогенезу, до того ж, через свідомі зусилля».

Як зазначає Р. Вайлі, «самооцінювання та симпатія до себе є доволі незалежними один від одного. Абсолютно не обов'язково те, що люди відчують у відношенні до себе, визначається тим, наскільки хорошими вони себе вважають. Людина спроможна любити себе, навіть в тому випадку, якщо самооцінка останньої є низькою із якихось вагомих якостей, і, навпроти, вона може відчувати до себе антипатію при наявності у неї високої самооцінки.

Наявна суттєва кореляція між самооцінкою і Я-концепцією. Дослідження демонструють, що люди, котрі мають позитивну Я-концепцію, як правило, показують високу самооцінку. Коли ми себе сприймаємо позитивно та визнаємо власні можливості і сильні сторони, ми, скоріше за все, цінуємо себе високо. І навпроти, негативна Я-концепція, яка характеризується зосередженістю на уявних невдачах чи слабкостях, може спричинити низьку самооцінку].

У той же час, не можна не відзначити, що окреслений взаємозв'язок можна охарактеризувати як складний та багатовимірний. Не дивлячись на те, що як самооцінка, так і Я-концепція виступають окремими конструктами, вони динамічно взаємодіють та із часом чинять вплив один на одного. Розвиток самооцінки і Я-концепції не завжди є послідовним чи лінійним, так як різні сфери Я-концепції по-різному здійснюють вплив на самооцінку].

До того ж, вагомим є відзначити, що, не дивлячись на те, що самооцінка й виступає вагомим аспектом Я-концепції, її не можна назвати цілісною частиною. Я-концепцію можна окреслити як більш широку й таку, що включає й інші компоненти, як-от самоадекватність та самокомпетентність.

Таким чином, підводячи підсумки на основі проведеного дослідження, можливо зазначити, що Я-концепція, будучи багатовимірним конструктом,

віддзеркалює те, як людина сприймає, оцінює, а також як думає про себе у різних ситуаціях та контекстах. Усвідомлення власних емоцій, здібностей, поведінки й установок формують основу зазначеного самосприйняття. Я-концепція виступає центральним конструктом в багатьох психологічних теоріях внаслідок її суттєвої ролі у визначенні поведінки й пізнання. Я-концепція представляє багатогранний конструкт, який складається із психологічного, соціального і фізичного вимірів, до того ж, оціночного аспекту у вигляді самооцінки. Перелічені компоненти динамічно взаємодіють, сприяючи формуванню цілісного відчуття себе, що керує поведінкою, почуттями, а також думками людини. Самооцінка та Я-концепція виступають взаємопов'язаними аспектами самосприйняття. Розуміння зазначеного взаємозв'язку відіграє ключове значення для психологічних досліджень й практики, насамперед, у сферах, які мають зв'язок із освітою, особистісним розвитком, а також пов'язані з психічним здоров'ям.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТНИХ ПІДЛІТКІВ Я- КОНЦЕПЦІЇ

2.1 Особливості розвитку дітей в підлітковому віці

Підлітковий вік представляє вирішальний період розвитку, котрий знаменує перехід від дитинства до дорослості. Зазначена фаза характеризується суттєвими змінами як в психологічному, так й у фізіологічному аспектах, оскільки підлітки бажають утвердити власну ідентичність й незалежність.

Вищезазначене представляє динамічний та складний період розвитку людини, який характеризується суттєвими психологічними змінами. У вказаний період люди долають величезну кількість викликів, переходячи від дитинства до дорослого життя.

Розглянемо провідні психологічні особливості розвитку дітей в підлітковому віці.

Підлітковий вік виступає критичною фазою для формування та розвитку ідентичності. Підлітки приймають участь в процесі самопізнання і формування ідентичності. Вони нерідко зіштовхуються із питаннями щодо того, хто вони та яке місце посідають в суспільстві, що призводить до вивчення різних ролей та цінностей. Згідно теорії психосоціального розвитку Еріка Еріксона зазначається, що підлітки переживають етап «плутанини між ідентичністю та роллю». Вони досліджують власні цінності, переконання й особисту ідентичність, що може включати експерименти із різними ролями і соціальними групами.

Підлітки нерідко почувають підвищену емоційну напруженість і нестабільність. Вони можуть відчувати більш інтенсивні емоційні реакції на події, як негативні, так й позитивні, у порівнянні із дорослими чи дітьми.

Така підвищена емоційна реакція може спричинити перепади настрою, імпульсивні реакції, а також підвищену чутливість до соціальної взаємодії. До того ж, зазначена емоційна нестабільність може здійснювати вплив на прийняття рішень і міжособистісні стосунки. Проте, в підлітковому віці емоційна регуляція поліпшується.

Емоційна регуляція представляє вагомий аспект розвитку підлітків, який включає здатність розпізнавати, розуміти й ефективно керувати власними емоціями. В ході зазначеного перехідного періоду від дитинства до дорослості підлітки переживають істотні емоційні зміни і виклики. В підлітків мають місце зміни в усвідомленні й вираженні емоцій. Підлітки стають більш вправними в розпізнаванні й маркуванні власних емоцій. Окреслена здатність ідентифікувати й артикулювати почуття виступає життєво вагомою для ефективною емоційною регуляції.

До того ж, емоційна регуляція включає розвиток контролю над імпульсами. Префронтальна кора головного мозку, яка є відповідальною за виконавчі функції, включно із гальмівним контролем, продовжує розвиватися у підлітковому віці. Таке дозрівання дає змогу підліткам ліпше керувати імпульсивною поведінкою, а також приймати обґрунтовані рішення.

Підлітки починають розвивати й удосконалювати стратегії подолання стресу і негативних емоцій. Такі стратегії можуть включати фізичну активність, пошук соціальної підтримки, практику усвідомленості чи застосування навичок вирішення проблем.

В підлітковому віці стосунки із однолітками починають бути дедалі більш вагомими. Підлітки шукають визнання і соціальної приналежності з-поміж однолітків, що спричиняє формування близьких дружніх стосунків та розвитку почуття ідентичності у групах однолітків. Підлітки прагнуть одержати схвалення однолітків та можуть переймати стратегії емоційною регуляції, котрі прослідковуються в їхніх соціальних групах. Взаємодія із

однолітками може здійснювати як позитивний, так й негативний вплив на емоційну регуляцію. Вказане може чинити вплив на їхню поведінку і вибір.

Дослідження демонструють, що у підлітковому віці можуть бути гендерні відмінності в емоційній регуляції. До прикладу, дівчата можуть бути більш схильними до емоційного самовираження і пошуку підтримки, в той час як хлопці можуть бути більш схильні до придушення емоцій. Такі гендерні відмінності можуть здійснювати вплив на те, як підлітки приборкують емоційні виклики.

Ефективна емоційна регуляція знаходиться у міцному зв'язку із результатами психічного здоров'я у підлітковому віці. Погана емоційна регуляція може сприяти розвитку розладів настрою, поведінкових проблем, а також тривожності. І навпроти, навчання підлітків здоровим стратегіям емоційної регуляції може сприяти психологічному благополуччю.

Підлітковий вік характеризується суттєвим розвитком когнітивних здібностей. За теорією когнітивного розвитку Ж. Піаже припускається, що підлітки переходять до формальної операційної стадії, що дає їм змогу мислити абстрактно, перевіряти гіпотези і вирішувати більш складні проблеми. Таке когнітивне зростання дає підліткам можливість міркувати більш критично та враховувати наслідки власних дій.

Незалежність та автономність виступають визначними психологічними особливостями підліткового віку, які являють собою критичний аспект переходу від дитинства до дорослого життя. Згадана фаза включає у себе пошук самоідентичності й прагнення до утвердження почуття самодостатності. Підлітки прагнуть до більшої автономії і незалежності від власних батьків чи опікунів [31]. Таке прагнення до незалежності може ставати причиною конфліктів, проте виступає вагомим для розвитку самооцінки і самодостатності.

Підлітки відчувають сильне бажання до автономії, котре нерідко знаходить прояв у вигляді бажання приймати власні рішення й робити свій

вибір. Вказане прагнення до самоврядування віддзеркалює почуття самоідентичності, що зароджується, а також потребу відмежуватися від викладачів та батьків.

Хоча автономія являє собою фундаментальну мету, досягнення незалежності може виступати доволі складним процесом. Підлітки можуть зіштовхнутися із такими проблемами, як балансування між новознайденими свободами і обов'язками, встановлення меж і прийняття рішень, котрі відповідають їхнім цінностям.

Прагнення до автономії може спричинити посилення конфлікту між батьками і дітьми у підлітковому віці. Такий конфлікт нерідко обертається навколо таких питань, як особисті обов'язки, вибір школи і комендантська година. Хоча конфлікти можуть розчаровувати, вони складають природну частину процесу індивідуалізації.

Підлітки можуть прагнути автономії від батьків й натомість звертатися до групи однолітків за підтвердженням і порадами, що стосуються прийняття рішень. Вплив однолітків може як підтримувати, так й кидати виклик їхнім зусиллям у прагненні до автономії.

Підлітковий вік являє собою період, в ході якого відточуються навички прийняття рішень. Так як підлітки на себе беруть більше відповідальності, вони вчаться робити вибір, оцінювати наслідки й брати на себе відповідальність за власні рішення. Такий розвиток відіграє вагомий значення для підготовки до викликів дорослого життя.

Емоційна автономія представляє ще один вагомий вимір розвитку підлітків. Вона передбачає здатність самостійно регулювати емоції і шукати емоційної підтримки в однолітків або наставників, а не покладатися тільки на батьків.

Прагнення до автономії і незалежності знаходиться у міцному зв'язку із психологічним благополуччям в підлітковому віці. Дослідження демонструють, що підлітки, батьки котрих підтримують автономію, мають

ліпші показники психічного здоров'я. В таких підлітків частіше прослідковується вища самооцінка, а також нижчий рівень тривожності і депресії.

Визнаючи та поважаючи потребу підлітків в автономії, надаючи відповідні настанови і підтримку, дорослі можуть сприяти здоровому розвитку в ході даної трансформаційної фази.

Підлітки є більш схильними до ризикованої поведінки. Дозрівання кори головного мозку і постійний розвиток префронтальної кори, котра відповідає за прийняття рішень і контроль імпульсів, сприяють зазначеній тенденції.

Діти підліткового віку продовжують удосконалювати власні моральні переконання й етичні принципи. Етапи морального розвитку Колберга припускають, що підлітки нерідко переходять в постконвенційну стадію, в якій вони розглядають абстрактні етичні принципи і питання соціальної справедливості.

Розуміння таких психологічних особливостей відіграє ключове значення для викладачів, батьків та спеціалістів у галузі психічного здоров'я, котрі працюють із підлітками. Це дає їм змогу надавати підтримку та керівництво у зазначений трансформаційний період розвитку.

Підлітковий вік представляє період суттєвих фізіологічних змін, що охоплюють різні аспекти розвитку і росту. Статеве дозрівання є характерною рисою розвитку підлітків, що характеризується активацією гіпоталамо-гіпофізарно-гонадної осі, а також вивільненням статевих гормонів. У дівчаток початок пубертатного періоду як правило припадає на період від 8 до 14 років, а у хлопчиків – на період від 12 до 16 років. Статеве дозрівання охоплює такі зміни, як розвиток вторинних статевих ознак, включно із розвитком молочних залоз у дівчаток та ростом волосся на обличчі у хлопчиків, до того ж, початком менструацій та виробленням сперми.

У ході згаданої фази у підлітків як правило прослідковується швидкий стрибок росту. Вага та зріст суттєво збільшуються, а пропорції тіла нерідко змінюються. Час та ступінь даного зростання можуть різнитися у різних людей, здійснюючи вплив на самосприйняття і самооцінку. До того ж, відмічається швидкий розвиток м'язової системи, що здійснює негативний вплив на серцево-судинну систему. Перепади тонусу, м'язового і судинного, спричиняють швидку стомлюваність і різку зміну емоційного стану у підлітків. Відповідні збої прослідковуються і в інших органах: легені, серце, порушується кровопостачання мозку.

Мозок підлітка зазнає значного розвитку, включно із синаптичною перебудовою та посиленням зв'язків між різними ділянками мозку. Продовжує дозрівати префронтальна кора, яка відповідає за виконавчі функції, як-от прийняття рішень та контроль імпульсів, що може здійснювати вплив на поведінку та когнітивні здібності [24]. Такий постійний розвиток може пояснити деякі поведінкові тенденції, які прослідковуються в підлітків.

Пубертатні зміни можуть порушити режим сну в підлітків. Вони, зазвичай, відчувають зміну циркадних ритмів, що стає причиною того, що вони віддають перевагу більш пізньому відходу до сну та більшій тривалості сну. Такі зміни можуть здійснювати вплив на настрій та академічну успішність.

У підлітків є підвищені потреби у харчуванні для підтримки власного розвитку та росту. Адекватне споживання основних поживних речовин, включно із кальцієм, вітаміном D та залізом, відіграє ключове значення для запобігання дефіциту, а також забезпечення здорового фізичного розвитку.

У підлітковому віці гормональні коливання можуть здійснювати вплив на поведінку, рівень енергії і настроїв. Такі зміни, обумовлені ендокринною системою, можуть сприяти емоційній мінливості і підвищеній вразливості до стресу.

Підлітки нерідко відчувають підвищений рівень енергії, а також прагнення до фізичної активності. Фізичні вправи на регулярній основі відіграють вагомe значення для здорового розвитку, так як вони підтримують ріст м'язів та кісток і допомагають підтримувати здоровий склад тіла.

Розуміння даних фізіологічних особливостей виступає життєво вагомим для викладачів, батьків і медичних робітників, котрі працюють із підлітками. Вказане дає їм змогу надавати відповідні рекомендації і підтримку в ході такої трансформаційної фази розвитку. У цілому усвідомлення фізіологічних та психологічних особливостей підлітків може допомогти створити сприятливе середовище, котре буде сприяти здоровому розвитку на даному перехідному етапі.

2.2 Вікові особливості підлітків

Підлітковий вік представляє один із найбільш важливих і складних етапів життя, котрий визначає подальше життя людини. Для переходу до підліткового віку характерними виступають фундаментальні зміни умов, котрі впливають на особистісний розвиток дитини. Вони відносяться до фізіології організму, взаємовідносин, що складаються в підлітків із дорослими людьми й однолітками, рівнів розвитку пізнавальних процесів, інтелекту та здібностей. І, звичайно, емоційна сфера зазнає у цей період істотних змін. Підлітковий вік характеризується як період підвищеної емоційності, котрий виявляється у мінливості настрою, появі агресивності, легкій збудливості, тривожності, а також інших бурхливих емоційних реакціях. Даючи характеристику підлітковому віку, вчені відзначають такі новоутворення: «розвиток інтелектуальної сфери (сензитивний період для розвитку формально-логічного мислення) (Ж. Піаже, І. В. Дубровіна); розвиток емоційної сфери (Д. Б. Ельконін й ін). Підлітковий вік виступає сензитивним для розвитку соціального та емоційного інтелекту (А. П.

Краковський, Г. М. Бреслав, Ф. Райс), відображеного у формі практичного інтелекту (Ю. В. Давидова, І. М. Андрєєва)» [7].

Безперечно, у підлітковому віці емоційна сфера зазнає суттєвих змін. Насамперед, до себе повертає увагу емоційна неврівноваженість. Досить часто в підлітків можна прослідкувати швидкий, майже миттєвий перехід від радості до сліз і навпаки. Окрім того, сильно зростає емоційна чутливість, відтак досить слабкий подразник, до прикладу, питання, чи зроблені уроки, нерідко спричиняє появу у підлітка неадекватно сильних афектів, іншими словами, реакцій вибухового характеру, котрі супроводжуються сльозами, криками і грубістю, у яких підлітки погано себе контролюють.

Крім того, суттєва кількість вчених відзначають наростання у підлітковому віці загального збудження, а також ослаблення усіх видів гальмування. Такі особливості фізіологи пояснюють гормональними та фізіологічними процесами в організмі підлітка. Гормони різко викидаються у кров, що виступає однією із особливостей порушення центральної нервової системи. Вказане викликає високу втому, збудливість, негативізм підлітка [Євдокімова].

Емоційно нестійкі підлітки із девіантною поведінкою лабільні у своїх емоційних станах. Найчастіше чутливість підлітків до оцінки сторонніми своїх здібностей, вмінь, зовнішності поєднується у них із безапеляційними судженнями, а також зайвою самовпевненістю щодо оточуючих. Тонка чутливість часом вживається із різючою черствістю, чуттєве фантазування – «з сухим мудруванням», хвороблива сором'язливість – із розв'язністю, боротьба із авторитетами – із обожнюванням випадкових кумирів, прагнення бути оціненим та визнаним іншими – із підкресленою незалежністю [14].

Існує методика діагностики рівня емпатичних здібностей В.В. Бойко з метою визначення почуттів підлітка до оточуючих людей. Девіантним підліткам характерною є низька фрустраційна толерантність, у цьому

випадку їм складно сформувати стійкі форми емоційного реагування, знаходячись у фрустраційній ситуації [6].

Оскільки для підлітків характерним є зростання егоцентризму (Ж. Піаже), то вони можуть зосереджувати увагу на унікальності, неповторності власних переживань. Підлітки є егоїстичними, вважають себе центром всесвіту й одним єдиним об'єктом, гідним інтересу, і водночас вони спроможні на самопожертву та відданість. Іноді їхні дії по відношенню до інших людей є грубими і безцеремонними, хоча самі вони є дуже вразливими. Настрій останніх коливається між похмурим песимізмом та сяючим оптимізмом [9].

Не зважаючи на гормони, поведінка підлітків також знаходиться в залежності від соціальних факторів, індивідуальних особливостей та умов виховання. Згідно з дослідженням Ю. О. Андибури, окреслено, що девіантні підлітки, котрі можуть порушувати дисципліну, здійснювати делінквентні вчинки, мають специфічні особливості у порівнянні із своїми благополучними однолітками, зокрема і те, що нерідко відчують сильну нудьгу. До того ж, дані дослідження А. О. Реана вказують на те, що пік емоційної нестабільності у підлітків відбувається у віці 11-13 років [1].

Більшу частину порушень в емоційній сфері у підлітків із девіантною поведінкою представляють тривожність і депресія. Тест шкільної тривожності Філіпса Б. дає змогу визначити загальний рівень шкільної тривожності, до того ж, й дослідити характер переживання тривожності, яка має зв'язок із різними областями шкільного життя. Значна кількість науковців дотримується такої думки, що у підлітків емоційні порушення не зникають, а відображаються в особливостях особистості та знаходять вираження в подальшому житті.

Однією із надзвичайно вагомих умов розвитку підлітка визнається формування в емоційній сфері самосвідомості, потреби в усвідомленні себе особистістю [21].

Вкрай вагоме місце у міжособистісних взаєминах підлітків займають емоції. Існування необхідності у спілкуванні з однолітками суттєва як специфічний вид міжособистісних відносин, який істотно відрізняється від спілкування «підліток-дорослий». Вказана взаємодія представляє особливий вид емоційного контакту. Усвідомлення солідарності, дружньої взаємодопомоги, групової приналежності не лише спрощує підлітку автономізацію від дорослих, а й надає йому особливо важливе відчуття стабільності й емоційного добробуту. Спілкування із товаришами виступає джерелом як виникнення нових інтересів, так і становлення норм поведінки [16].

Так звані невмотивовані вчинки, що часто зустрічаються у підліткові роки, здебільшого не безпричинні. Просто мотиви останніх через ті або інші причини не усвідомлюються підлітком, а також не піддаються логічному аналізу. Аби усвідомити їх, слід «розмежовувати напруженість, а часто – і внутрішню конфліктність психіки підлітка та соціальну конфліктність поведінки».

Більшість зовнішніх і внутрішніх конфліктів, як правило що відносяться на рахунок підліткової гіперсексуальності, обумовлені початково тільки тим, що сексуальний потяг і поведінка підлітків не знаходять визнання і символізації в культурі й таким чином здаються руйнівними і небезпечними.

У структурі девіантної особистості підлітка найбільш значущими виступають як вольові, так і емоційні особливості. Психологічне дослідження волі на сьогоднішній день проводиться різними науковими напрямками: в біхевіористськи-орієнтованій науці досліджуються відповідні форми поведінки; в психології мотивації – внутрішньоособистісні конфлікти і способи їх подолання; в психології саморегуляції – управління власною поведінкою [7].

Воля представляє свідоме регулювання людиною власної діяльності і поведінки, що знаходить вираження в умінні долати як зовнішні, так і внутрішні проблеми під час виконання цілеспрямованих вчинків і дій. Ключова функція останньої полягає у свідомому регулюванні активності за ускладнених умов життєдіяльності [21].

Багато експертів, котрі вивчають психологію підліткового віку, акцентують увагу на домінуванні у неповнолітніх емоційної сфери над волею, яка знаходить своє відображення у високій навіюваності, несамостійності, прагненні до безтурботності, емоційної нестійкості, одержання задоволень, незрілості почуття, дратівливості [14].

У підлітків здійснюється повна перебудова структури вольової активності. Підлітки, відмінно від школярів молодших класів, набагато більш часто регулюють власну поведінку базуючись на внутрішній стимуляції. Водночас, у дітей зазначеного віку надзвичайно яскраво виражене бажання підбирати аргументи на користь емоційно-привабливішої поведінки. Іншими словами, у підлітків яскраві емоції значно частіше, ніж у дорослих, блокують раціональне рішення [16].

Проте, якщо розглядати волю у вигляді риси характеру, то для підлітків вона знаходиться на одному із перших місць. В оточенні власних однолітків, вони нерідко намагаються утвердитися, показати себе людьми, котрі «знають» життя. Для підлітків вольові люди починають бути ідеалом, на котрих вони хотіли б походити. Однак, відповідне твердження найбільш часто має зв'язок із наслідуванням асоціальних форм поведінки (неприйняття виховних заходів). Низький рівень сформованості вольових якостей у підлітків із девіантною поведінкою найбільш часто поєднується із безвідповідальністю по відношенню до власних дій і високим рівнем неправдивості. Труднощі вольового самоконтролю виступають суттєвою проблемою для девіантних підлітків. Вказане знаходить своє відображення в труднощах комунікації, що спричиняє високе нервово-психічного

навантаження, яке, у свою чергу, спричиняє порушення астеничного характеру (перемикання і розподіл уваги, порушення сну, зниження рівня довільної концентрації, головний біль тощо).

Більша частина дослідників до характерних рис вольової сфери підлітків з девіантною поведінкою відносять наступні:

- інфантильність поглядів й емоційна незрілість, які загострюють дисгармонічність особистості, котра, своєю чергою, ускладнює адаптацію підлітка до соціальних вимог;

- стихійно починаються діаметрально протилежні коливання настрою у вигляді нестійкості емоційно-вольової сфери, легкість переходу від психомоторної гіперактивності до стану гіпоактивності, депресії, й навпаки – від стану пасивності і повної бездіяльності до неконтрольованої гіперактивності;

- непоступливість в групі, мінливість, схильність порівнювати власну думку із думкою однолітків;

- відсутність достатньої критичності власної поведінки, яка виявляється повною впевненістю у правоті власних дій;

- домінування «афективної логіки», іншими словами, зайвий вплив емоційного стану підлітка на дії і характер мислення;

- прагнення повернутися до колишніх обставин свого життя, де було менше опіки й обмежень, що, як правило, супроводжується бродяжництвом і втечами;

- налаштування на ситуацію неуспіху [7].

Складним виступає питання щодо вольового компоненту агресивного стану. Так, Л. П. Волченко притримується думки, що «в агресивній дії є всі формальні якості волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, часом – ініціативність і сміливість. Агресивний стан нерідко з'являється та розвивається у боротьбі, а будь-яка боротьба вимагає зазначених вище якостей» [6].

На відміну від підлітків із девіантною поведінкою, підлітки із нормативною поведінкою майже завжди спроможні впоратися з власними бажаннями. Самоконтроль являє собою не тільки вольову функцію, а й досвід, здобутий засвоєнням моральних та соціальних норм. Він сприяє самоконтролю розуміння наслідків зловживання, суспільні, особисті цілі, ціннісні орієнтири, перспектива досягнення котрих важливіша, аніж швидке задоволення. У підлітків із девіантною поведінкою співвідношення бажання задоволення і самоконтролю таке, що підліток виявляється вразливим. Чим молодший вік, тим більша небезпека девіантної поведінки. У підлітків з девіантною поведінкою нерідко проявляється відсутність достатності особистої мотивації поведінки – остання диктується групою. У підлітків із порушенням вольової регуляції вбачається потреба в соціальному схваленні, визнанні, котре стає надзвичайно вагомим для девіантного підлітка. Всі негативні дії повсякчас супроводжуються моментом демонстративності, коли однолітки бачать якусь «успішність», матеріальну спроможність, одержувану в процесі скоєння правопорушення підлітком, це виступає суттєвим для нього, тому підліток не спроможний контролювати власні вчинки. Ймовірно, зазначене має зв'язок із одержанням схвальної соціальної оцінки, а бажання «бути на виду» виступає ще однією причиною, яка спричиняє девіантну поведінку.

Пригніченість вольової сфери виявляється нестійкістю інтересів та неспроможністю до послідовної, організованої роботи. Безцільність обтяжує підлітків, вони не знають, чим себе зайняти, таким чином «шукають пригоди». Самотність не є характерною для підлітків. Слабкість контролю власних бажань та дій, імітація дій пояснюють вживання одурманюючих засобів. Вказані якості в поєднанні із специфічними рисами афективної сфери і ступенем формування моральності пояснюють інші, окрім з наркотизації, форми девіантної поведінки [16].

Таким чином, своєрідність елементів вольової регуляції у підлітків із девіантною поведінкою криється в порушенні вольових дій і відсутності спроможності долати миттєві потяги та бажання. Останнє здатне породжувати у підлітків із девіантною поведінкою бажання до афективної розрядки і виступає провокатором чергового порушення. Більшій частині підлітків із девіантною поведінкою характерний слабкий розвиток самосвідомості, в тому числі самодисципліни, невміння реагувати на фруструючі стани, низький рівень стійкості до всіляких несприятливих впливів. Вони не спроможні адекватно давати оцінку власним діям, в тому числі, мають завищену самооцінку власних дій і можливостей.

2.3 Конфлікти у підлітковому віці

У власних працях науковцями підлітковий вік описується як «критичний», «важкий», «перехідний», що свідчить про складність та вагомість процесів розвитку, котрі відбуваються у зазначений період.

Перебіг підліткового віку суттєво відрізняється від інших вікових груп. Так, на ранніх вікових етапах «відмова» від бажаних потреб, котрі недавно з'явилися, пов'язана здебільшого із зовнішніми перешкодами (заборонами дорослих, незмінним способом життя дитини, її обмеженою активністю тощо). Істотну роль у досліджуваному віці грають внутрішні чинники, зокрема різноманітні психічні новоутворення (риса характеру, мотиваційний компонент, звички тощо), власні заборони. Якраз такі внутрішні зміни, які мають місце в особистості підлітка, стають на заваді останньому при прагненні досягти бажаного [28].

Отже, зважаючи на соціальну ситуацію розвитку підлітка, можемо стверджувати, що підлітковий період представляє період загострення кризи стосунків дітей та дорослих, у ході котрого має місце зіткнення протилежно

направлених поглядів, інтересів, думок, позицій та цілей. В науці окреслений процес взаємодії між суб'єктами йменується конфлікт [2].

В науковій літературі є велика кількість підходів до розуміння поняття «конфлікт». Конфлікт (походить з лат. слова «conflictus», що у дослівному перекладі означає «зіткнення») представляє «зіткнення протилежно направлених, несумісних одна із одною тенденцій у свідомості окремого індивіда, в міжособистісних взаємодіях індивідів чи групи людей, що пов'язане із гострими негативними емоційними переживаннями» [15].

Більше того, А. Берлач, В. Кондрюкова теж відзначають, що конфлікт являє собою «процес різкого зіткнення, загострення протилежно спрямованих цілей, поглядів, інтересів, позицій суб'єктів взаємодії (чи елементів внутрішньої структури особистості)» [3].

В українських дослідженнях конфлікт здебільшого розглядається у вигляді «зіткнення протилежно направлених інтересів, цілей, думок, позицій і поглядів опонентів чи суб'єктів взаємодії». Конфлікт представляє зіткнення протилежних думок, поглядів, інтересів, серйозні розбіжності; гостру суперечка. Конфлікт являє собою зіткнення протилежно направлених, несумісних один із одним тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних відносинах індивідів чи групи людей, по'язаних із гострими емоційними переживаннями [26].

Ведучи мову щодо конфліктної поведінки підлітків, потрібно зазначити щодо соціально-психологічних особливостей підліткового віку. Необхідно відзначити, що підлітковий вік відіграє вагомое значення у розвитку, а також становленні особистості людини. В зазначений період суттєво розширюється обсяг діяльності дитини, змінюється її характер, в структурі особистості мають місце відчутні зміни, обумовлені перебудовою структур, які склалися раніше, і появою нових утворень, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних установок та уявлень. І все окреслене має місце на фоні суперечностей психічного та

фізіологічного розвитку підлітка, на фоні духовного становлення останнього. Підлітковий вік характеризується спеціалістами як критичний, перехідний, важкий, складний. Із підвищеною збудливістю, нестійкими емоціями та поведінкою, підлітки погано себе контролюють, емоційні й нестабільні, що стає причиною підвищення агресивності і конфліктності. Назвати абсолютно усі причини появи конфліктів у досліджуваному віці не є можливим, але загалом конфлікт можна виокремити наступні групи причин, які обумовлюються:

- особистісною своєрідністю членів групи, до прикладу, відсутністю вміння контролювати власний емоційний стан, нетактовністю, некомунікабельністю, агресивністю;

- психологічними особливостями підліткових взаємовідносин, іншими словами, їхніми антипатіями та симпатіями, етнічними, культурними відмінностями людей, діями лідера, поганою психологічною комунікацією тощо [15].

Зважаючи на суперечливість та складність особливостей, на зовнішні та внутрішні умови розвитку підлітків, у зазначеному віці у останніх можуть мати місце ситуації, які порушують нормальний перебіг особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для появи і прояву конфліктності. В дитини у підлітковому віці відбувається переорієнтація цінностей [26].

Інтенсивний розвиток критичного мислення й самосвідомості спричиняє те, що підліток виявляє суперечності не лише у навколишньому світі, але і всередині свого уявлення щодо себе, що виступає підставою для зміни емоційно-ціннісного ставлення до себе, проявляючись в різкому сплеску невдоволеності собою і в поєднанні таких полярних якостей, як сором'язливість і розв'язність, підвищена чутливість і черствість, боязкість і самовпевненість. В підлітковому віці прослідковується підвищена конфліктність, яка обумовлена специфікою перебігу вказаного вікового

періоду. Підлітковому віку властивою є і відсутність адекватності реакцій у взаємовідносинах із оточуючими, й суперечливість у вчинках та діях, котрі сприймаються дорослими у вигляді аномалії, відхилення від суспільних правил. В підлітковому віці емоційний фон починає бути нестабільним, нерівним. До цього варто додати, що підліток вимушений на постійній основі пристосовуватися до соціально-психологічних та фізіологічних змін, котрі із ним трапляються [15].

В залежності від конкретних соціальних умов, традицій, культури, які присутні у вихованні дітей, вимог, висунутих дорослим членам суспільства, зазначений перехідний період може мати різний зміст та різну тривалість. Підлітковий вік характеризується відсутністю стійкості емоцій та поведінки, підвищеним рівнем збудливості, підлітки погано себе контролюють, емоційні, не є стабільними, що спричиняє підвищення агресивності і конфліктності. Так, наявні п'ять головних типів конфлікту: соціальний; внутрішньоособистісний; міжгруповий; міжособистісний; між особистістю та групою [28].

У внутрішньоособистісному конфлікті учасниками конфлікту виступають не люди, а різноманітні психологічні чинники внутрішнього світу особистості, котрі нерідко здаються або є несумісними: почуття, потреби, цінності, мотиви тощо. Зазначений конфлікт може з'явитись при низькому рівні задоволеності життям, навчанням, друзями, стосунками із однолітками, малій впевненості у собі й близьких людях, до того ж, разом зі стресом.

Міжособистісний конфлікт являє собою найбільш поширений тип конфлікту, який з'являється коли люди із різними поглядами, рисами характеру абсолютно не можуть ладнати один із одним, цілі та погляди таких людей суттєво відрізняються.

Конфлікт між особистістю та групою може з'явитись, якщо така особистість займе позицію, яка відрізняється від позицій групи, до прикладу,

увесь клас зриває урок, а один підліток лишається у класі, не дивлячись на його стійку моральну позицію, його стосунки із класом будуть конфліктом, оскільки він іде проти думки групи.

Міжгруповий конфлікт з'являється внаслідок суперечності й ідейних установок двох різних груп. Соціальний конфлікт являє собою «ситуацію, коли сторони (суб'єкти) взаємодії переслідують якісь власні цілі, які суперечать чи взаємно виключають одна одну» [15].

Як вважають психологи, явища підліткової конфліктності є неминучими. Конфліктна поведінка підлітків з'являється тоді, коли не беруть до уваги індивідуальні особливості, вікові зміни у психіці, коли не піддаються змінам форма та зміст спілкування дорослих. Основними напрямками конфліктів у підлітковому віці є «підліток-внутрішній світ» (внутрішньоособистісний), «підліток-підліток» (міжособистісний) та «підліток-дорослий» (міжособистісний) [20].

У випадку конфлікту «підліток-дорослий» в ролі дорослих можуть виступати як батьки і педагоги, так й усі ті дорослі, із котрими зіштовхується дитина. У випадку конфлікту із викладачами ключовою темою виступає навчальна діяльність чи поведінкові особливості учня в ході спілкування із викладачем. Із батьками конфлікти у підлітка з'являються із приводу, як він вважає, завищених вимог. Так, з одного боку, підліток відчуває потребу в увазі, повазі і підтримці дорослих, з іншого боку, він прагне до власної незалежності, до рівного ставлення зі сторони оточення.

У випадку конфлікту «підліток-підліток», конфліктні відносини виникають на фоні боротьби за лідерство [24]. Головною діяльністю у досліджуваному віці виступає інтимно-особистісне спілкування, відповідно, спілкуючись із власними однолітками, підлітки одержують необхідні знання щодо сучасного життя. Сам факт приналежності до певної групи надає підліткам додаткової впевненості у собі, власних силах. Статусне становище

підлітків у групі, а також якості, котрих вони у ній набувають, провадять суттєвий вплив на поведінку останніх.

Конфліктні стосунки «підліток-внутрішній світ» є можливими тоді, коли у підлітка надто різні уявлення між «ідеальним Я» та «реальним Я». Так як у підлітків особистий образ «Я» складається із думки оточуючих, то вони дуже гостро сприймають та переживають думки щодо себе інших людей, відносячи багато явищ на рахунок власних особистісних якостей [27]. У зв'язку з зазначеним, самооцінка у підлітків нерідко є неадекватною: вона є або зниженою, або завищеною.

Можливо виокремити наступні особливості конфліктної поведінки у підлітковому віці:

1) суттєвий вплив на рівень та характер конфліктності підлітків провадять особливості сімейного виховання;

2) конфлікти у досліджуваному віці поширені настільки широко, що їх можливо розглядати у вигляді норми;

3) конфліктні ситуації з'являються в першу чергу в найближчому соціальному оточенні;

4) конфлікти виступають невідворотним породженням кризи підліткового віку. Вирішення кризи є неможливим у старій системі стосунків й таким чином неодмінно повинне відбуватися через конфлікт, котрий у даному разі має позитивне значення, він звільняє місце для нового та направлений на руйнування старої системи відносин зі світом..

Конфліктна поведінка представляє дії, направлені на те, аби безпосередньо або опосередковано блокувати досягнення протилежною стороною її інтересів, намірів, цілей. Конфліктна поведінка об'єктивно складається із протилежно спрямованих дій опонентів. Всі вони можуть бути розділені на: основні і допоміжні. До основних дій відносяться ті, які прямо направлені на предмет конфлікту. Допоміжні дії забезпечують виконання основних. До того ж, дії поділяються на: оборонні і наступальні. Наступальні

полягають в нападі на противника, захопленні його власності, вигнанні, полоні тощо. Оборонні – в утриманні спірного об'єкта, захисті матеріальних цінностей від знищення. Можливий і такий варіант дій як відступ, відмова від інтересів, здача позицій.

Основними різновидами дій є: а) погрози; б) нанесення безпосередньої фізичної шкоди (насильство); в) зачіпальні та образливі слова і дії; г) створення перешкод та заподіяння непрямой шкоди; д) дії, направлені на захоплення та утримання об'єкта тощо.

Таким чином, якщо одна чи обидві сторони не пішли на поступки чи один із опонентів не спробував ухилитися від конфлікту, то протиборство переходить в гостру стадію. Воно може скінчитися швидко при явному перехваті однієї із сил. Проте, частіше обмін конфліктними діями не ліквідує конфліктну ситуацію, й конфлікт розгорається із новою силою. Практика демонструє, що підлітки не вміють самостійно розв'язувати конфлікти, які виникають. З метою зменшення гостроти подібних явищ та більш продуктивного розв'язання конфліктів потрібною є психолого-педагогічна корекція. Багато проявів конфліктів у поведінці особистості підлітка спричинені природою, закономірностями психічного розвитку та становлення останнього. Так, відповідно до З. Фрейда, причина появи конфліктів вбачається у вторинному прояві Едіпової ситуації на початку підліткового віку у вигляді універсального та генетично обумовленого явища. Як вже було відзначено, в досліджуваному віці прослідковуються зрушення у фізичному розвитку, має місце статеве дозрівання.

Причиною появи конфлікту у підлітковому віці вчені вважають проблему стосунків прав дорослого та підлітка по відношенню один до одного. Ними виокремлюється проблема переходу від звичайного, притаманного для дитячого типу стосунків дитини й дорослого до якісно нового типу, властивого взаєминам дорослих людей. З окресленого випливає, що в підлітковий період складається ситуація, яка загрожує появою

суперечностей, якщо у дорослого зберігається відношення до підлітка як до дитини [28].

Необхідно звернути увагу, що конфлікт нерідко супроводжується негативними переживаннями, психічним дискомфортом особистості. Дискомфорт породжується у тому середовищі, у котрому мала місце відсутність узгодженості очікуваного від людини та бажаного, бажаного нею. Людина повинна бути впевненою у власній особистісній позиції, у тому, що її в конфлікті приймають та поважають як особистість. Авторитарна група, чи то школа, сім'я тощо, на таке прийняття не спроможна. У зв'язку з зазначеним, підлітки нерідко психологічно благополучніше почуваються у соціально неблагополучному середовищі, в середовищі із «розмитими» моральними нормами.

Не слід забувати і те, що світогляд підлітка частіше пройнятий експресією, емоціями. У зв'язку з зазначеним, у ситуації зіткнення зі справді моральними переконаннями, вони не спроможні аргументовано відстояти власну точку зору. При таких обставинах підлітки в хід пускають ефективно виражені жести, конфліктну лексику, емоційний загострений стиль виразів, іноді дії, пов'язані із насильством, шантажем, інтригами, як найбільш переконливі, як вони вважають.

Отже, в першу чергу, загальноприйнятою виступає думка щодо об'єктивного підґрунтя підліткової конфліктності, а, по-друге, конфлікт з-поміж підлітків можливо вважати ситуацією особистісного розвитку, пов'язаного із переоцінкою загальноприйнятих цінностей. Конфліктна поведінка підлітків з'являється тоді, коли не беруться до уваги індивідуальні особливості, вікові зміни у психіці, коли не змінюються форма та зміст спілкування дорослих. Неконфліктним стосункам підлітків та дорослих сприяє підвищення педагогічної культури батьків, організація сім'ї на колективній основі, підкріплення вербальних вимог інтересом батьків до внутрішнього світу їхніх дітей.

Вивчивши психологічні особливості підліткового віку, можемо дійти висновку, що насамперед специфічність елементів вольової регуляції у підлітків із девіантною поведінкою полягає у порушенні вольових дій та нездатності приборкувати миттєві бажання і потяги, що зі свого боку здатне генерувати в підлітків із девіантною поведінкою прагнення до афективної розрядки та ініціювати чергове порушення. Переважній частині підлітків із девіантною поведінкою притаманним є слабкий розвиток самосвідомості, зокрема самодисципліни, відсутність вміння реагувати на фруструючі стани, низька стійкість до будь-яких несприятливих впливів. Вони не спроможні адекватно давати оцінку своїм діям, зокрема мають завищену самооцінку своїх дій та можливостей.

У підлітковому віці конфлікти виступають невіддільною частиною процесу розвитку, так як підлітки бажають утвердити власну ідентичність й автономію. Такі конфлікти можуть з'являться у сімейній взаємодії, в стосунках із однолітками й у ширшому соціальному середовищі.

Отже, причинами появи конфліктів у підлітковому віці виступають підвищена збудливість самого підлітка, певна невірноваженість характеру останнього, порівняно часті, різкі і швидкі зміни настроїв та форм поведінки, які знаходять прояв у процесі спілкування із оточуючими. Причинами появи конфлікту із оточенням виступає бажання підлітка перейти на новий соціальний рівень розвитку, заявити щодо себе як щодо самостійної особистості, що породжує нерозуміння дорослих та спричиняє конфлікт. Причиною ж появи конфліктів із однолітками виступає бажання підлітка зайняти найбільш привабливу для нього позицію у групі.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ Я- КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ

3.1 Етапи та методи дослідження

На констатувальному етапі експерименту, ґрунтуючись на здійсненому в першому розділі дослідженні наукової літератури було підібрано методики для аналізу особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків.

Дослідження проведене на базі Ніжинської гімназії 9.

Об'єктом вибірки були респонденти підліткового віку (14-16 років (9-10 клас)) (20 хлопців та 25 дівчат). Загальна кількість учасників емпіричного дослідження складає 45 осіб.

В роботі застосовано комплекс загальнонаукових методів, зокрема такі як методи аналізу і синтезу – дозволили зробити узагальнення теоретичної бази роботи й систематизацію матеріалу, який був зібраний; за допомогою описового методу було виявлено психологічні і фізіологічні особливості розвитку дітей в підлітковому віці та вивчено вікові особливості підлітків; системний метод і метод узагальнення дали змогу окреслити конфлікти у підлітковому віці і описати етапи та методи дослідження; метод безпосереднього спостереження використано з метою виділення характерних особливостей Я-концепції конфліктних підлітків; кількісний аналіз – задля з'ясування динаміки обстежуваних явищ. Також застосовано низку спеціальних психологічних методів, які в сукупності допомогли отримати, класифікувати і проаналізувати результати дослідження Я-концепції конфліктних підлітків.

З метою діагностики обрано наступні методики:

1) «Тест-опитувальник для визначення самоствавлення особистості» (В. В. Столін, С. Р. Пантелеєв);

2) методика «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан);

3) методика дослідження самооцінки С. А. Будассі;

4) тест «Оцінка рівня конфліктності особистості».

Обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою програми Excel.

Нами були підготовлені електронні бланки із завданнями методик, в котрих міститься коротка інструкція що стосується технології заповнення тестів та анкет. Ключі для інтерпретації результатів тестів не надавались респондентам в ході тестування, задля уникнення суб'єктивності відповідей.

Діагностика здійснювалась за допомогою інтернет-опитування із фільтрацією за віком. Перед початком тестування для порівняння результатів за різними методиками учасникам пропонувалось вказати ім'я (нікнейм, псевдонім), вік, клас, стать. Також підлітки були попереджені, що у всіх методиках потрібно вказувати однакові особисті дані. Одержані результати за кожною методикою при бажанні повідомлялись опитуваним індивідуально (на кшталт, повідомленням у соціальній мережі чи на електронну пошту). Відведений час на виконання усіх чотирьох методик – від години до півтори години.

З метою досягнення мети та поставлених завдань, був застосований комплекс взаємопов'язаних методів.

Розглянемо більш детально методики, що застосовувались для визначення особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків.

Тест-опитувальник ставлення до себе (В. В. Столін) (юнацький вік) (Додаток А) має на меті дослідження комплексу факторів ставлення людини до себе. Досліджуванним пропонується опитувальник, що налічує 57

тверджень, відповіді на які згідно з ключем розподіляються на 12 шкал. Тест опитувальника самоствавлення побудований згідно до розробленої В. В. Століним ієрархічної моделі структури самоствавлення. Завдяки цій версії опитувальника можливим є виявлення трьох рівнів самоствавлення, які різняться за ступенем узагальненості:

- 1) «глобальне самоствавлення;
- 2) самоствавлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоцікавістю і очікуваним ставлення до себе;
- 3) рівень конкретних дій (готовностей до них) у відношенні до власного «Я»».

У якості відправної точки береться відмінність змісту «Я-образу» (знання чи уявлення щодо себе, зокрема й у формі оцінки вираженості тих або інших рис) та самоствавлення. Впродовж життя людина пізнає себе та накопичує знання щодо себе самої, складові змістовну частину її уявлень щодо себе. Проте знання щодо себе самої виявляються об'єктом її емоцій, оцінок, та стають предметом самоствавлення. Опитувальник у себе включає такі шкали:

«Шкала S – здійснює вимірювання інтегрального почуття «за» чи «проти» свого «Я» випробуваного;

Шкала I – самоповага;

Шкала II – аутосимпатія;

Шкала III – очікуване ставлення від інших;

Шкала IV – самоцікавість».

До того ж, опитувальник містить сім шкал, направлених на вимірювання вираженості установки на ті або інші внутрішні дії на адресу «Я» випробуваного:

«Шкала 1 – самовпевненість;

Шкала 2 – ставлення інших;

Шкала 3 – самоприйняття;

Шкала 4 – самокерівництво, самопослідовність;

Шкала 5 – самозвинувачення;

Шкала 6 – самоцікавість;

Шкала 7 – саморозуміння».

Методика «Вивчення особливостей Я-концепції» Пірса-Харріса в адаптації А. М. Прихожан (Додаток В) має на меті здійснити комплексну діагностику власної Я-концепції. Методика є особистісним опитувальником, призначеним для піддослідних 12-17 років. Побудова шкали для дослідження дитячої «Я-концепції» ґрунтується на теоретичних позиціях авторів (Е. Пірс, Д. Харріс), що розглядають «Я-концепції» як складне багатоструктурне психологічне утворення, що включає в себе систему самооцінок та відносин особистості, які мають зв'язок із поведінкою індивіда у різних сферах діяльності та активності, до того ж із системою її соціальних відносин. Шкала дитячої Я-концепції Пірс-Харріса дає змогу зробити оцінку рівня й характеру розвитку Я-концепції за такими субшкалами:

- «1) шкала ставлення до свого фізичного вигляду;
- 2) шкала інтелектуального і шкільного статусу;
- 3) шкала щастя і задоволеності собою;
- 4) шкала відсутності тривожності;
- 5) шкала адаптованості поведінки;
- 6) шкала популярності».

Шкала дитячої Я-концепції Пірс-Харріса також включає в себе і дві шкали валідності, що дозволяють ідентифікувати рівень спотворень відповідей дітей в позитивну або негативну сторони і виявити у респондентів наявність тенденції давати випадкові необґрунтовані відповіді. Варіант цієї методики адаптований і нормований А. М. Прихожан доповнений контрольною шкалою – шкалою соціальної бажаності. Було внесено зміни у текст методики, здійснена нова факторизація, внаслідок котрої були виокремлені 3 нових фактора й уточнено зміст старих. Суттєво доповнена

інтерпретація. Використовуються два варіанти бланків – для дівчаток та для хлопчиків.

Методика здійснюється фронтально – із групою підлітків чи цілим класом. Після того, як бланки роздані школярам, пропонується прочитати інструкцію, згодом психолог має дати відповідь на усі поставлені ними запитання. Після того дітям пропонується виконати тренувальні завдання. Далі необхідно зробити перевірку, як кожен із учнів виконав завдання, точне розуміння інструкції, знову дати відповідь на питання. Після цього діти самостійно працюють, й психолог не дає відповідь ні на які питання.

Для обробки й інтерпретації результатів:

1. Об'єднуються відповіді «вірно» та «скоріше вірно, ніж невірно» й розглядаються разом. Відповіді «скоріше невірно, ніж вірно» і «невірно» також об'єднуються.

2. Встановлюються тенденції до соціальної бажаності відповідей.

В тих ситуаціях, коли за даною шкалою одержано 7 та більше балів, результати випробуваного можуть бути спотворені під впливом сильної тенденції давати соціально бажані відповіді. У даному випадку до результатів, одержаних за шкалою необхідно підходити із обережністю та застосовувати їх лише як орієнтовні. Потрібно здійснити додаткове дослідження із застосуванням іншого способу одержання даних (спостереження, бесіда, проєктивна методика тощо).

3. Здійснюється підрахунок сумарного балу, який характеризує загальну задоволеність собою, позитивність самоствалення. Із даною метою результати випробуваного зіставляються із ключем. Збіг із ключем – один бал [23].

Визначається рівень розвитку самовідносин з дев'яти факторів:

1) Поведінка – підліток може оцінювати власну поведінку як таку, яка відповідає чи не відповідає вимогам дорослих, реалістично ставитися до

власної поведінки. Необхідно на увазі мати те, що відповідність вимогам дорослих розглядається підлітком як позитивна риса.

2) Інтелект, положення у школі – виражається трьома рівнями самооцінки інтелекту та шкільної успішності: високим, середнім, низьким. Самооцінку у даній галузі доречно зіставити із рівнем реальної успішності. До того ж, вагомим є провести аналіз ставлення підлітка до власної шкільної успішності.

3) Ситуація у школі – підліток може оцінювати шкільну ситуацію як сприятливу або несприятливу, чи ставитись нейтрально.

4) Зовнішність, фізичний розвиток, фізична привабливість як властивості, пов'язані із популярністю з-поміж однолітків – три рівня самооцінки зовнішності, фізичних якостей: високий, середній, низький.

5) Тривожність – три рівні: високий, середній, низький. При високому рівні тривожності підлітки потребують психологічної допомоги.

6) Спілкування. Популярність з-поміж однолітків, вміння спілкуватися – три рівня самооцінки популярності з-поміж однолітків, вміння спілкуватися: високий, середній, низький.

7) Щастя та радість – переживання незадоволеності життєвою ситуацією, реалістичне ставлення до життєвої ситуації, повне відчуття задоволеності життям.

8) Положення у сім'ї – висока, середня, низька ступінь задоволеності власним становищем у сім'ї.

9) Впевненість в собі – може виражатися низьким рівнем – невпевненість у собі; середнім рівнем впевненості у собі – реалістична самооцінка; та надмірно високим рівнем впевненості у собі – найбільш часто має компенсаторно-захисний характер.

Разом з тим, особливо у молодших підлітків вона може свідчити про інфантильний характер відносини до своїх можливостей, недостатньої

критичності. Психологічну допомогу потребують як невпевнені в собі, так і надмірно впевнені в собі школярі.

Дані переводяться у стенайни (стандартну дев'ятку), згідно до котрої окреслюється рівень самоствавлення, виокремлюється 5 рівнів самоствавлення.

Значення рівнів самоствавлення:

«I рівень – дуже високий рівень самоствавлення;

II рівень - виский рівень, відповідний соціальному нормативу;

III рівень – середній рівень самоствавлення;

IV рівень – низький рівень, несприятливий варіант самоствавлення;

V рівень – гранично високий рівень (може вказувати на захисно-високе відношення до себе) чи гранично низький рівень самоствавлення. Група ризику».

4. Робиться підрахунок балів за окремими факторами. Збіг із ключем - один бал.

Опитувальник складається з 90 питань. Приблизний час тестування 15-20 хвилин [24].

Методика дослідження самооцінки С. А. Будасі (Додаток Г) має на меті встановити кількісне вираження рівня самооцінки досліджуваного методом ранжування. Психодіагностика самосвідомості, самовідносин, самооцінки направлена на дослідження й оцінку уявлення щодо себе. «Я-концепція», котра виступає поєднанням «Я-реального» та «Я-ідеального» виступає вагомим фактором формування, вибору того або іншого типу поведінки людини, що багато у чому окреслює напрямок його діяльності, вчинків, які здійснюються у всіх сферах життя, при контактах із людьми. Аналіз «Я-образу» дає змогу виокремити у ньому два аспекти: знання щодо себе та самоствавлення. Людина у процесі життя себе пізнає та накопичує щодо себе знання, такі знання складають значну частину її уявлень щодо себе – власну «Я-концепцію». Знання про себе саму, природню, людині небайдужі: те, що у них розкривається, виявляється об'єктом емоцій, оцінок,

стає причиною перманентного самоствавлення. Не все реально досягається у собі самому та не всі в самовідносини є ясно усвідомленими. Деякі аспекти «Я-образу» виявляються поза свідомістю, неусвідомленими, несвідомими. Тест С. А. Будассі дозволяє їх виявити, провести дослідження самооцінки особистості, яка вимірюється кількісно [7].

В основі методики лежить спосіб ранжування. Використовуючи цю методику, виходять з того, що рівень оцінки і адекватність визначаються як відношення між «Я ідеальним» і «Я реальним». Метод Будассі заснований на уявленні щодо того, що статистичною нормою виступає закономірна розбіжність реальної й ідеальної Я-концепції. В психології прийнято виокремлювати дві форми Я-концепції – ідеальну та реальну. Поняття «реальна» – представляє з себе уявлення індивіда щодо себе, про те, який «Я є». При цьому, ідеальна я-концепція (ідеальне «Я») являє собою уявлення індивіда щодо себе згідно до бажань («яким би я хотів бути»). Неузгодженість між ідеальним та реальним Я може служити джерелом як серйозних внутрішньоособистісних конфліктів, так й саморозвитку індивіда – багато чого визначається мірою даної неузгодженості, до того ж його внутрішньоособистісною інтерпретацією. Коли для випробуваного висловлюється пропозиція здійснити проранжування відібраних 20 якостей спочатку «в ідеалі», а далі «відповідно до своїх якостей», по суті, він собі надає ідеальну та реальну Я-концепції, різниця між котрими й відповідає рівню самооцінки.

Уявлення підлітка щодо самого себе, зазвичай, здаються переконливими в незалежності від того, чи базуються останні на об'єктивному знанні чи на суб'єктивній думці, чи виступають вони істинними чи помилковими. Якості, котрі людина приписує собі самій, далеко не завжди є адекватними. Процес самооцінювання може відбуватися двома шляхами: 1) через порівняння себе із іншими людьми; 2) через зіставлення рівня власних домагань із об'єктивними результатами власної

діяльності. Проте, в незалежності від того, чи знаходяться в основі оцінки власні судження підлітка щодо себе чи інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали чи культурно-задані стандарти, оцінка завжди носить суб'єктивний характер; водночас показниками останньої можуть виступати адекватність та рівень. В ході формування оцінки вагому роль грає зіставлення образів Я – реального та Я – ідеального. Відтак той, хто досягає у реальності характеристик, відповідних ідеалу, матиме високу самооцінку. Оцінка та ставлення підлітка до себе міцно пов'язані із рівнем домагань, мотивацій і емоційними особливостями індивіда. Від оцінки знаходиться в залежності інтерпретація набутого досвіду й очікування підлітка стосовно самого себе та інших людей [7].

Респонденти одержують список із 48 слів, які характеризують окремі якості особистості, із котрих їм потрібно обрати 20, що у найбільшій мірі характеризують еталонну особистість (назвемо її «мій ідеал») в їхньому представленні. Із двадцяти властивостей особистості, які були відібрані, підліткам потрібно побудувати еталонний ряд d1 у протоколі дослідження, де на перших позиціях розташовуються найбільш вагомі, із їх точки зору, позитивні властивості особистості, а останніми – найменш бажані, негативні (20-й ранг – найбільш приваблива якість, 19-й – менш і т. д. аж до 1 рангу).

Тест «Оцінка рівня конфліктності особистості» (Додаток Е) має на меті визначення рівня конфліктності особистості. Конфліктність особистості являє собою інтегративну особистісну якість, яка характеризує рису характеру особистості або їх комплекс та визначається індивідуально-психологічними характеристиками індивіда. Конфліктність особистості окреслюється комплексною дією таких чинників: «психологічних (зокрема, особливостей темпераменту, рівня агресивності, психологічної стійкості та саморегуляції, актуального емоційного стану, соціально-психологічних установок та цінностей, комунікативної компетентності, ставлень до опонента тощо); соціально-психологічних (зокрема, загального рівня

культури, середовища та соціального оточення, особливостей умов життя та діяльності тощо)» [13].

Конфліктних особистостей ділять на ситуативно та перманентно конфліктних (класифікація Ф. М. Бородкіна і Н. М. Коряк). Для перших конфліктність виступає не властивістю характеру, а наслідком конфліктних ситуацій. До ситуативних передумов виявлення конфліктності особистості відносяться: незадоволеність актуальної потреби, почуття невпевненості, невизначеності, втома, дезорієнтованість, підвищена збудливість, нестійкий настрій, навіюваність, викривлена чи недостатня поінформованість. Перманентно конфліктна особистість – це особистості, для котрих конфліктність – постійна властивість їх поведінки, яка визначається особливостями характеру.

До характерологічних передумов виявлення конфліктності особистості можливо віднести: егоїзм; нетерпимість до недоліків інших; неухважність до людей; занижена самокритичність; відсутність внутрішньої духовної культури; нестриманість в почуттях; невихованість; укорінені негативні забобони, упереджене ставлення до людей; схильність підкоряти собі інших; схильність до агресивної поведінки. Якості характеру, особливості поведінки властиві конфліктному індивіду.

- «ініціатива, насамперед творча, при умові її недоцільності;
- прагнення бути «принциповим», що це стає причиною ворожих вчинків і дій;
- наполегливість, яка межує із нав'язливістю;
- необґрунтована, недостатньо аргументована критика спричиняє не лише роздратування, але і породжує конфлікт;
- бажання сказати правду у вічі, інколи безцеремонне втручання у приватне життя;

- консерватизм переконань, поглядів, мислення, відсутність бажання долати застарілі традиції у житті колективу, котрі стали гальмом в його розвитку;
- поганий настрій, якщо він до того ж час від часу повторюється;
- прагнення до незалежності. Якщо бажання до незалежності трансформується у прагнення робити «все, що хочу» та стикається із бажаннями і думками інших, то вказане виступає причиною конфлікту;
- надмірна прямолінійність у судженнях і висловлюваннях;
- несправедлива оцінка вчинків і дій інших, зниження ролі та значущості іншої людини;
- бажання будь-що займати домінуючі позиції, бути першим, там, де це можливо та неможливо, сказати своє останнє слово» [17].

Учасникам опитування пропонується інструкція, згідно з якою вони повинні, відповідаючи на кожне з 14 запитань, обрати один з трьох варіантів відповідей: А, Б, В, який їх найбільше влаштовує.

Для обробки та інтерпретації результатів опитування використовують ключ-таблицю, у якій представлена кількість балів за кожен варіант відповіді. Підсумувавши загальний результат, можна зробити висновок про рівень конфліктності особистості за цією методикою і надати його інтерпретацію. В процесі аналізу результатів тестування слід брати до уваги, що загальний підсумковий показник може перебувати у діапазоні від 14 до 42. Водночас чим вищим є підсумковий показник, тим вищим виступає рівень конфліктності особистості, для котрого характерним є наявність характеру, що зумовлює продукування конфліктів, застосування конфліктогенів спілкування і, безперечно, підвищення конфліктогенності стосунків у колективі.

У ході інтерпретації показників застосовуються такі орієнтовні оцінки конфліктності: «14-20 балів – низький рівень конфліктності; 21-24 бали – рівень конфліктності нижчий за середній; 25-29 бали – середній рівень

конфліктності; 30-34 бали – рівень конфліктності вищий за середній; 35-42 бали – високий рівень конфліктності».

Характеристика рівнів конфліктності особистості:

«14-20 балів – Ви миротворчі і тактовні, вправно уникаєте конфліктів, суперечок і критичних ситуацій. Вислів: «Платон мені друг, та істина дорожча» ніколи не був Вашим девізом, якраз тому Вас інколи йменують конформістом. Про людей як відсутніх, так й присутніх Ви говорите по-доброму, схильні скоріше їх захищати, ніж обвинувачувати. Негативні емоції швидко нівелюються й Ви спокійно, без образи встановлюєте контакт із людиною, котра образила Вас. Знайдіть в собі сміливість і, якщо того будуть вимагати обставини, принципово висловіть власну думку.

21-34 бали – Ви людина конфліктна. Проте в дійсності конфліктуєте тільки у тому разі, якщо не існує іншого виходу, а інші засоби вже вичерпані. Ви доволі гнучка людина у взаємовідносинах, однак Вам складно змінити думку про людину. Перед тим як перейти до дружніх стосунків, Ви протягом деякого часу вивчаєте людину, таким чином Ви є схильними змінювати думку про людину у ліпший бік, аніж у гірший. Ви відкриті до компромісних рішень, Ви твердо відстоюєте власну думку, не думаючи щодо того, яким чином зазначене позначиться на Вашій професійній кар'єрі чи приятельських стосунках. Проте, зазначене не дозволяє Вам виходити поза межі коректності та принижуватись. Напроти, це викликає повагу до Вас зі сторони оточення, внаслідок цього конфліктні стосунки для Вас виступають скоріше тактикою, аніж образом життя.

35-42 бали – суперечки і конфлікти представляють з себе повітря, без котрого Ви не можете існувати. Ви завжди готові до боротьби, живете в очікуванні конфлікту і тим самим його провокуєте. Для Вас відомими є прийоми «супротивників», Ви вмієте керувати оточуючими, досягати своєї мети за допомогою психології людей та погано орієнтуєтесь у знаннях особливостей останніх, до уваги не приймаєте внутрішній світ людини, коли

із нею вступаєте у ділові стосунки. Любите критикувати інших, для особистої вигоди. Якщо чуєте зауваження на Вашу адресу, можете «з'їсти живцем» людину, яка критикує Вас. Ваша критика – заради критики, а не для користі справи. Надзвичайно складно тим, хто поряд із Вами на роботі або вдома. Ваша грубість, нетактовність, нестриманість відштовхує людей. Чи не у зв'язку із цим у Вас немає друзів? Спробуйте змінити Ваш складний характер».

Для більшої вірогідності відповідей можливо провести взаємооцінювання, коли підлітки відповідають на питання один одного. Вказане дасть змогу усвідомити, наскільки вірною виступає їхня самооцінка.

З метою того, аби виключити вплив тимчасових ситуаційних обставин, усі використані для дослідження методики діагностували в один день. Задля підвищення достовірності результатів участь у дослідженні була анонімною. До того ж, після обробки одержані результати обговорювалися із кожним учасником в індивідуальному порядку. Всім були роздані бланки із їх результатами, здійснювалася індивідуальна консультація. Дотримуємось думки, що вказані організаційні дії, дали можливість підвищити достовірність одержаних результатів.

Час виконання кожної методики не обговорювався з учасниками перед початком опитування, але було відзначено, що на обдумування питань не потрібно витрачати багато часу.

Відбір перерахованих вище методик відповідає поставленим цілям і завданням даної роботи. Обрані методики мають широку популярність, є досить надійними і валідними психодіагностичними інструментами.

3.2 Аналіз результатів дослідження констатуючого експерименту

Мета констатувального етапу експерименту: здійснити аналіз особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків,

виявити проблеми і труднощі, пов'язані з розвитком і формуванням Я-концепції конфліктних підлітків.

Завдання:

- підібрати методики для виявлення особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків;
- провести діагностику за обраними методиками;
- проаналізувати отримані результати;
- виявити проблеми і труднощі, пов'язані з розвитком і формуванням Я-концепції конфліктних підлітків.

Спочатку розглянемо виявлені рівні самооцінки за методикою «Тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв). Для наочності представимо результати обробки даних на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Середні значення за даними тесту-опитувальника ставлення до себе (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв)

Отримані результати за шкалою S «Інтегральне почуття за чи проти власного «Я» випробуваного» означають, що загалом респонденти

відчувають яскраво виражене позитивне ставлення до свого «Я» та відчувають свою цінність, адже значення показника складає майже 75%.

Показники шкали «Самоповага» у підлітків досить низькі. Незважаючи на те, що формально показники зазначеної шкали в підлітків перебувають на високому рівні, потрібно відмітити, що понад 35% респондентів набрали кількість балів, яка потрапляє у діапазон середніх значень. Низькі показники за цією шкалою в підлітків вказують на те, що у респондентів не виражене почуття самоповаги. Можливо зазначити, що вони себе не вважають гідними, самостійними та не вірять у свої сили.

Низькі показники за шкалою «Самоповага» у підлітків вказують на те, що респонденти собою не задоволені та не усвідомлюють своєї гідності. Схожі показники за методикою притаманні людям, які зазнають почуття неповноцінності, що зі своєї сторони може здійснювати негативний вплив на психічне самопочуття та поведінку особистості. Учні вразливі до всіх дій, котрі торкаються їхньої самооцінки.

Показання шкали «Аутосимпатії» у досліджуваних підлітків перебувають у діапазоні середніх значень. Показники цієї шкали характеризують ступінь дружності або ворожості до свого «Я». Респонденти є схильними до несхвалення себе загалом, не довіряють собі та негативно відносяться до себе.

Показники шкали «Очікуване відношення від інших» перебувають у діапазоні середніх значень. Шкала «Очікуване відношення від інших» виступає віддзеркаленням очікуваного негативного чи позитивного ставлення до себе оточуючих. З-поміж респондентів така характеристика не виражена яскраво, що може вказувати на те, що респонденти не очікують від оточуючих доброзичливого ставлення до себе.

Показники шкали «Самоцікавість» перебувають у діапазоні середніх значень у підлітків. Така шкала характеризує ступінь інтересу особистості до себе загалом, до своїх почуттів та думок. В усіх респондентів, котрі прийняли

участь у дослідженні, ця характеристика має середній рівень вираження, що вказує на те, що вони недостатньо схильні до вивчення свого внутрішнього світу та не впевнені у власній цікавості для інших.

Наступні 7 шкал опитувальника вимірюють вираженість установки на ті або інші внутрішні дії на адресу «Я». Показники шкали «Самовпевненість» у підлітків відзначаються як середні. Шкала «Самовпевненість» дає можливість дійти висновку щодо ступеня самоповаги особистості, схильності ставитися до себе як до надійної, впевненої, вольової та самостійної людини, котра усвідомлює, що вона гідна власної поваги. В підлітків показники шкали досягають середнього рівня вираженості. Очевидно, що респонденти при несподіваній появі значних складнощів можуть втратити впевненість у собі, відчувати занепокоєння та тривогу.

Показники шкали «Ставлення інших» характеризують уявлення суб'єкта щодо здатності викликати в інших людей симпатію, повагу. В опитуваних підлітків шкала «Ставлення інших» перебуває на середньому рівні. Відтак, в дівчат та юнаків прослідковується виборче сприйняття людиною ставлення оточуючих до себе. Із даної точки зору, позитивне ставлення оточуючих поширюється тільки на певні вчинки та якості, водночас як інші особистісні прояви спроможні викликати в них неприйняття та роздратування.

В підлітків із високим рівнем розвитку показника «Ставлення інших» можливо прослідковувати відчуття себе прийнятим для оточуючих людей. Такі індивіди відчують, що їх люблять інші, цінують за духовні і особистісні якості, за здійснювані дії та вчинки, за прихильність груповим правилам та нормам. Вони у собі відчують товариську, емоційну відкритість для взаємодії із оточуючими, легкість встановлення особистих та ділових контактів.

Шкала «Самоприйняття» дає змогу дійти висновку щодо вираженості почуття симпатії до себе, згоди із власними внутрішніми спонуканнями,

прийняття себе таким, який є, не дивлячись на слабкості та недоліки. В опитуваних підлітків така шкала перебуває на середньому рівні, можливо зазначити, що в дівчат та юнаків недостатнє виражене прийняття свого «Я» та позитивний загальний фон сприйняття себе. Такі люди часто не завжди відчують симпатію до себе та не вважають власні недоліки продовженням переваг. Невдачі та конфліктні ситуації іноді для них стають підставою, аби відносити себе до поганій людиней.

Показники шкали «Самокерівництво» для підлітків відзначаються як низькі. Шкала «Самокерівництво» віддзеркалює уявлення індивіда щодо основного джерела власної активності, розвитку, досягнення результатів. Можливо сказати, що респонденти себе не вважають головним джерелом розвитку власної особистості й регулятором успіхів та досягнень. Люди, у котрих яскраво виражена така категорія самоставлення, відчують власне «Я» внутрішнім стрижнем, спрямовуючим та координуючим їх активність, спроможні прогнозувати власні дії і наслідки останніх. Вони відчують, що спроможні чинити опір впливу ззовні та йти проти збігу обставин та долі. Такі люди спроможні контролювати свої переживання та емоційні реакції. В підлітків ставлення до власного «Я» нерідко може перебувати в залежності від ступеня адаптованості до конкретної ситуації. Звичні умови сприяють вираженому особистому контролю, водночас як нові ситуації можуть стати причиною послаблення регуляційних можливостей «Я» та посилити схильність підкорятися зовнішнім впливам.

Шкала «Самозвинувачення» характеризує вираженість негативних емоцій на адресу власного «Я». Показники за даною шкалою перебувають в респондентів на середньому рівні. Такі люди схильні звинувачувати себе у конфліктних ситуаціях. Вони не захищають своє «Я» через звинувачення здебільшого інших, не схильні переносити відповідальність за вирішення проблем на оточуючих. Відчуття задоволеності собою поєднується із осудженням інших, пошуком у них джерел усіх лих та неприємностей.

Показники шкали «Самоцікавість» знаходяться на середньому рівні, це може свідчити про те, що респонденти не достатньо схильні цікавитися власним внутрішнім світом.

Показники шкали «Саморозуміння» виражають здатність підлітка до спостереження та пояснення власних справжніх, майбутніх та минулих мотивів та вчинків, здатність відповідати на питання «чому» та «як» стосовно власного характеру та поведінки, вміння виявляти у ньому причинно-наслідкові та тимчасові зв'язки, сенс поведінки. Люди із низькою виразністю саморозуміння не здатні правильно зрозуміти свою особистість та, як наслідок, досягти задоволеності самим собою, що зі своєї сторони стає на заваді повноцінному розвитку особистості. Респонденти із високим рівнем розвитку такої якості спроможні розуміти власну особистість, ідеї, думки, потреби та бажання, а як наслідок можуть проживати власне життя більш повно та «бути собою» у максимальному ступені. Зважаючи, що в процесі опитування отримано середні результати за даною шкалою, можемо зробити висновок, що учні 9-10 класів, які взяли участь в обстеженні не в повній мірі здатні до спостереження і пояснення своїх справжніх, минулих і майбутніх мотивів і вчинків.

Наступним етапом було опитування учнів за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан). Автори методики пропонують окремі анкети для хлопців і дівчат, тому проаналізуємо отримані результати окремо (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Результати за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан)

Хлопці	Кількість набраних балів	Рівень самоставлення	Дівчата	Кількість набраних балів	Рівень самоставлення
1	2	3	4	5	6
1	34	С	1	36	С

2	76	ГВ	2	85	ГВ
3	36	С	3	38	С
4	85	ГВ	4	49	В

Продовження табл. 3.1

1	2	3	4	5	6
5	38	С	5	43	С
6	83	ГВ	6	51	В
7	40	С	7	44	С
8	47	В	8	53	В
9	42	С	9	50	В
10	49	В	10	84	ГВ
11	43	С	11	38	С
12	51	В	12	83	ГВ
13	35	С	13	42	С
14	41	С	14	49	В
15	22	Н	15	43	С
16	39	С	16	51	В
17	50	В	17	44	С
18	37	С	18	23	Н
19	48	В	19	45	С
20	35	С	20	38	С
			21	83	ГВ
			22	49	В
			23	43	С
			24	51	В
			25	34	С

У таблиці прийнято наступні умовні позначення:

ГВ – гранично високий рівень;

В – високий рівень;

С – середній рівень;

Н – низький рівень;

ГН – гранично низький рівень.

Отримані результати узагальнено і наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Узагальнені результати за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан)

Рівень	Кількість хлопців, осіб	Частка хлопців, %	Кількість дівчат, осіб	Частка дівчат, %	Відхилення, %
1	2	3	4	5	6
Гранично високий	3	15,00%	4	16,00%	1,00%
Високий	6	30,00%	8	32,00%	2,00%
Середній	10	50,00%	12	48,00%	-2,00%

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5	6
Низький	1	5,00%	1	4,00%	-1,00%
Гранично низький	0	0,00%	0	0,00%	0,00%
Всього	20	100,00%	25	100,00%	0,00%

Проаналізувавши отримані дані, можемо сказати, що у 30% хлопців і 32% дівчат високий рівень самоставлення, тобто відмінності незначні. У згаданих підлітків високий рівень інтересу до себе, отже, присутня впевненість в своїх силах і здібностях, своїм можливостям дається в основному позитивна оцінка. У підлітків присутній високий інтерес до власної особистості. У них з'являється потреба в оцінці своєї персони з боку.

У переважної більшості підлітків (48-50%) середній рівень самоставлення, який виступає свідченням їх помірної адаптації в суспільстві, але, в той же час, можуть прослідковуватися ознаки дезадаптації і підвищена тривожність.

Для наочності представимо узагальнені результати на рис. 3.2.

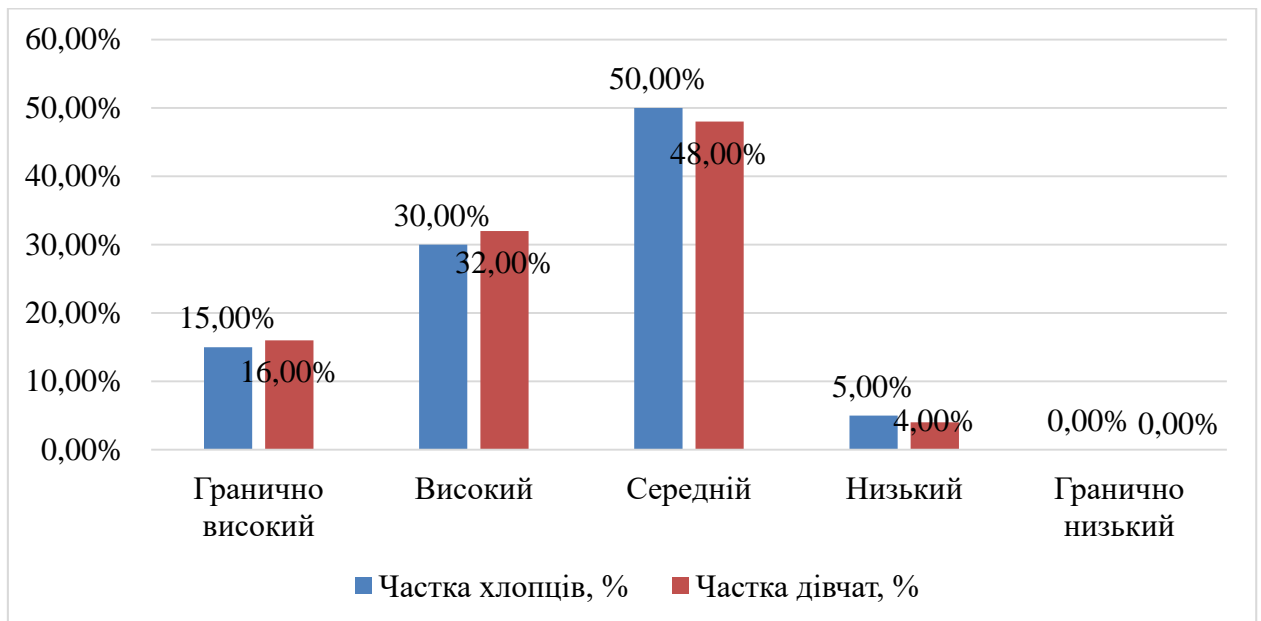

Рис. 3.2. Узагальнені результати опитування за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан)

Низький рівень самоствалення, який є несприятливим, виявився у 5% хлопців і 4% дівчат. У таких підлітків прослідковується доволі низький рівень розуміння власного внутрішнього світу, а також наявна втрата інтересу до нього. Має місце недооцінювання свого духовного Я, можлива погана саморегуляція, а також відсутність розуміння причин своєї поведінки. Їм доволі складно прийняти себе такими, якими вони є насправді, через це доволі часто підлітки не є задоволеними собою. Маючи низький рівень самовідносин, підлітки зазвичай очікують негативного ставлення до них з боку оточуючих. Гранично низький рівень виявлено у 0% опитаних. У 16% випробовуваних дівчат і 15% хлопців наявний гранично високий рівень самоствалення, що ймовірно означає захисну реакцію на те, що відбувається навколо підлітка.

Далі розглянемо виявлені рівні самооцінки за методикою дослідження самооцінки С. А. Будассі.

При аналізі оцінки спираємося на концепцію С. А. Будассі про те, що оцінка може бути неадекватною – надмірно завищеною або занадто

заниженою. Результати проведення діагностики оцінки, в досліджуваній нами групі підлітків, представлені в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Результати діагностики за методикою дослідження самооцінки особистості (С.А. Будасі)

Рівень оцінки	Кількість учнів, осіб	Частка учнів, %
Низький	2	4,44%
Нижче середнього	11	24,44%
Середній	22	48,89%
Вище середнього	8	17,78%
Високий	2	4,44%
Занадто високий	0	0,00%
Всього	45	100,00%

Дані табл. 2.3 показують, що більшість респондентів в досліджуваній нами групі підлітків відносяться до середнього, тобто оптимального рівня оцінки – 22 підлітка (48,89%). Ці підлітки прагнуть до самовдосконалення, бачать свої слабкі боки і недоліки, знають про свої переваги. Вважаємо, що такі підлітки мобільні, готові як до внутрішніх, так і до зовнішніх змін для досягнення поставленої мети.

Узагальнені результати представимо на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Узагальнені результати опитування за методикою дослідження самооцінки особистості (С.А. Будассі)

Також до оптимальної оцінки відносяться «високий рівень» – 2 підлітки (4,44%) і рівень «вище середнього» – 8 підлітків (17,78%), за якого людина заслужено цінує себе, є задоволеною собою, поважає себе, а також рівень «нижче середнього» – 11 підлітків (24,44%), за якого людина поважає себе, проте розуміє власні слабкі сторони й прагне до саморозвитку та самовдосконалення.

З метою оцінки того, що було досягнуто, підлітки, які мають середній рівень самооцінки, підходять не лише із власними даними, проте і здійснюють спроби передбачити, як до цього будуть відноситись інші люди: колеги по роботі, навчанні і близькі. Інакше кажучи, адекватна оцінка виступає результатом постійного пошуку реальної міри, іншими словами без занадто високої переоцінки, проте й без зайвої критичності до власного спілкування, переживань, поведінки, діяльності. Така оцінка виступає найліпшою для конкретних умов та ситуацій.

Підлітки із завищеною самооцінкою перед собою ставлять більш високі цілі у порівнянні з тими, котрі останні реально спроможні досягти, вони мають високий рівень бажань, що не завжди відповідає їхнім можливостям. Позитивними якостями особистості є: гордість, гідність, самолюбство – перетворюється у егоцентризм, марнославство, зарозумілість. Серед аналізованих підлітків не виявлено таких, які мають занадто високий рівень оцінки особистості.

Неадекватна самооцінка власних можливостей, а також завищений рівень домагань обумовлюють самовпевненість та відмову собі у праві на помилки. Розвиток зайвої самовпевненості може бути наслідком відповідного стилю виховання у школі і сім'ї. Самовпевнені підлітки не схильні до самоаналізу, що може стати причиною відсутності будь-якого самоконтролю, а вказане спричиняє прийняття помилкових рішень та здійснення ризикових вчинків. Втрата почуття потрібної обережності у подальшому здійснює негативний вплив на безпеку, ефективність та надійність усієї життєдіяльності людини. Недостатня потреба чи відсутність у самоудосконаленні ускладнює включення останніх до процесу самовиховання.

Підлітки, які мають занижену самооцінку, як правило перед собою ставлять нижчі цілі у порівнянні з тими, що можуть досягти, перебільшуючи роль невдач. Підліток при заниженій самооцінці характеризується іншою крайністю, яка виступає протилежною до самовпевненості – надмірною невпевненістю у собі, яка, до того ж, нерідко об'єктивно необґрунтована, виступає стійкою характеристикою особистості та обумовлює формування в підлітка таких рис, як пасивність, смиренність, розвиває «комплекс неповноцінності». Вказане віднаходить відбиток й у зовнішньому вигляді підлітка: він похмурий, не посміхається, хода нерішуча, голова втягнута у плечі. Оточуючі часом приймають такого підлітка за злого, сердитого, неконтактного та результатом вказаного виступає самотність, ізоляція від

людей. До низького рівня відносяться 2 опитуваних (4%). Таким учням необхідно підвищувати самооцінку.

Відсутності впевненості у собі можуть сприяти й деякі суб'єктивні фактори: риси темпераменту, тип вищої нервової діяльності тощо. До прикладу, невпевненість виступає у вигляді однієї із характеристик тривожності. Подолання невпевненості за допомогою процесу саморозвитку ускладнюється внаслідок зневіри людини у власних можливостях, перспективах та кінцевому результаті, проте у будь-якому разі вона можлива та необхідна, оскільки суттєво підвищує якість життя.

Найсприятливіша адекватна самооцінка – це така, під котрою мається на увазі рівне визнання людиною, як своїх переваг, так й того, що на перший погляд здається недоліком. Основу оптимальної самооцінки, котра виражається через позитивну властивість особистості, складає потрібний досвід, а також відповідні знання. Впевненість у собі дає змогу підлітку регулювати рівень домагань та правильно ставитися до власних можливих помилок. Впевненого підлітка відрізняють рішучість, твердість, вміння знаходити та приймати рішення, послідовно їх реалізовувати. Впевнений підліток спокійно та конструктивно ставиться до допущених помилок, аналізуючи причини останніх, із тим аби, за можливості, знову їх не повторити.

Експеримент продемонстрував, що дуже висока чи занадто низька оцінка порушують процес самокерівництва, спотворюють рефлексивний самоконтроль, що здійснює негативний вплив на навчання. Особливо зазначене є помітним у ситуаціях, в яких підлітки із заниженою та завищеною самооцінкою виступають причиною конфліктів. Конфлікти при завищеній самооцінці з'являються внаслідок зневажливого відношення до інших людей та зневажливого поводження із останніми, дуже необґрунтованих та різких висловлювань на їх адресу, нетерпимості до чужої думки, прояву зазнайства та зарозумілості.

Низька критичність до себе стає на заваді таким учням помічати, як вони ображають інших незаперечністю суджень та зарозумілістю.

Експериментальні дані свідчать про те, що при заниженій самооцінці конфлікти можуть з'являтися внаслідок надмірної критичності таких підлітків. Вони є вкрай вимогливими до себе та ще більш вимогливими до інших, не пробачають ні однієї помилки чи промаху, схильні до постійного підкреслювання недоліків інших. І хоча це робиться із найліпших міркувань, все ж таки вони стають причиною конфліктів, постійної неприязні до джерела таких оцінок, дій та думок. З'являється афект неадекватності – спроби підлітків із завищеною самооцінкою захистити себе від реальних обставин, а також зберегти звичну самооцінку. Зазначене, у свою чергу, спричиняє порушення відносин учня із іншими людьми. Переживання образів та несправедливості дає підстави вважати себе скривдженим чи потерпілим. Вказане піднімає підлітка у його власних очах, до того ж й слугує викленню невдоволення собою. Необхідність у завищеній самооцінці задовольняється у зв'язку з чим потреба у зміні останньої відпадає. Неминуче з'являються конфлікти із викладачами або учнями, котрі мають інші уявлення щодо цієї особистості, її цінностей, можливостей та здібностей.

Вважаємо, що ефект неадекватності притаманний деяким підліткам у зв'язку з юнацькою категоричністю. Вказане виступає свого роду психологічним захистом учня, він є тимчасовим заходом, так як не вирішує основного завдання, а саме – докорінної зміни неоптимальної оцінки, котра виступає причиною появи несприятливих міжособистісних відносин.

Проаналізуємо результати отримані за тестом «Оцінка рівня конфліктності особистості» (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 Результати проведення діагностики за методикою «Оцінка рівня конфліктності особистості»

Рівень конфліктності	Кількість учнів, осіб	Частка учнів, %
Низький	2	4,44%
Нижчий за середній	10	22,22%
Середній	21	46,67%
Вищий за середній	9	20,00%
Високий	3	6,67%
Всього	45	100,00%

За даними табл. 2.4, можемо зробити висновок, що в опитаних учнів переважає середній рівень конфліктності, адже він виявлений у 46,67% підлітків (21 особи). Також значна кількість учнів показали вищий за середній рівень конфліктності – 20,00% (9 осіб). Для цих учнів характерна схильність до конфліктів, але переважно вони конфліктують тільки у тому разі, якщо відсутній інший вихід, а інші засоби вже вичерпані. Підлітки, що мають зазначені рівні конфліктності, доволі гнучкі люди у взаємовідносинах, проте важко змінюють думку щодо людини. Перед тим як перейти до дружніх стосунків, вони протягом деякого часу вивчають людину, відтак схильні змінювати думку щодо людини у ліпший бік, аніж в гірший. Учні, які мають середній рівень конфліктності відкриті до компромісних рішень, вони твердо відстоюють власну думку.

Частина підлітків (6,67% або 3 особи) мають високий рівень конфліктності. Можна сказати, що вони не можуть існувати без суперечок і конфліктів. Такого роду підлітки завжди готові до боротьби, живуть в очікуванні конфлікту й тим самим провокують останній. Учні, що мають високий рівень конфліктності, люблять критикувати інших, для особистої вигоди. Їх критика – заради критики, а не для користі справи. Оточуючим з ними дуже важно. Нестриманість, грубість, нетактовність відштовхує людей від підлітків, що увійшли до цієї групи, їм потрібно працювати над покращенням свого характеру.

Застосуємо t-критерій Стьюдента для перевірки статистично значущих відмінностей отриманих результатів. Порівняємо результати підлітків з низьким рівнем конфліктності (група 1) і високим (група 2).

Для цього сформулюємо гіпотези: 1) H_0 – статистично значимих відмінностей між результатами 1 та 2 груп немає; 2) H_1 – відмінності між результатами 1 та 2 груп статистично значущі.

За допомогою онлайн-калькулятора на сайті <https://www.eztests.xyz/criteria/ttest/> отримано наступні результати:

$$t_{\text{емп.}} = 33.33103;$$

$$t_{0.01} = 2.9467;$$

$$t_{0.05} = 2.1314.$$

Відповідно до отриманих результатів приймається H_1 : відмінності між результатами 1 і 2 груп статистично значущі при $p \leq 0,01$. З вищезазначеного випливає, що існує статистична значимість відмінностей результатів підлітків з низьким та високим рівнем конфліктності.

Проаналізуємо кореляційні зв'язки між рівнем конфліктності особистості та результатами отриманими за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан) (табл. 2.5).

Таблиця 3.5

Кореляційні зв'язки між показниками методики тест «Оцінка рівня конфліктності особистості» та методики «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан)

Рівень самоставлення Рівень конфліктності	Гранично високий		Високий		Середній		Низький	
	Коеф. корел.	Значущ.	Коеф. корел.	Значущ.	Коеф. корел.	Значущ.	Коеф. корел.	Значущ.
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Продовження табл. 3.5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Низький	0,706	0,002	0,656	0,002	0,079	0,740	- 0,270	0,251
Нижчий за середній	0,589	0,007	0,219	0,354	0,109	0,648	0,057	0,810
Середній	0,171	0,471	0,194	0,412	0,054	0,820	0,314	0,178
Вищий за середній	- 0,035	0,883	- 0,006	0,980	0,146	0,539	0,434	0,057
Високий	- 0,436	0,055	- 0,201	0,395	0,563	0,002	0,716	0,002

Зв'язок між досліджуваними ознаками – зворотний, якщо показник зі знаком мінус та прямий, якщо показник додатній. Якщо коефіцієнт кореляції є від'ємним, вказане означає існування протилежного зв'язку: що вищим є значення однієї змінної, тим нижчим буде значення іншої. Іншими словами, від'ємна кореляція означає те, що зі збільшенням однієї величини друга має тенденцію до зменшення.

Залежність достовірних відмінностей ознак статистично не є значущою, у тому випадку, коли значущість $p \geq 0,01$. Інакше кажучи, між середнім рівнем конфліктності та показниками самоствавлення статистично достовірних відмінностей не виявлено, оскільки значущість усіх розрахованих коефіцієнтів кореляції $\geq 0,01$. Найвищий рівень значущості достовірності відмінностей виявлено між низьким рівнем конфліктності та гранично високим рівнем самоствавлення й між високим рівнем конфліктності та низьким рівнем самоствавлення.

З метою інтерпретації одержаних показників коефіцієнту кореляції вважаємо, що, якщо значення показника до 0,2 – кореляція дуже слабка, до 0,5 – слабка кореляція, до 0,7 – середня кореляція; до 0,9 – висока кореляція, понад 0,9 – дуже висока кореляція.

Таким чином, високий рівень кореляції було виявлено між низьким рівнем конфліктності та гранично високим рівнем самоствавлення (0,706); між

високим рівнем конфліктності і низьким рівнем самоствалення (0,716). Середня кореляція виявлена між нижчим за середній рівнем конфліктності і гранично високим рівнем самоствалення (0,589), між низьким рівнем конфліктності і високим рівнем самоствалення (0,656), між високим рівнем конфліктності і середнім рівнем самоствалення (0,563). Можемо зробити висновок щодо наявності суттєвої кореляції між досліджуваними показниками.

Узагальнимо одержані результати, за методикою «Тест-опитувальник для визначення самоствалення особистості» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв) виявлені різні результати за окремими шкалами. Одержані результати за шкалою S «Інтегральне почуття за чи проти власного «Я» випробуваного» означають, що загалом респонденти відчувають яскраво виражене позитивне ставлення до свого «Я» та відчувають свою цінність, оскільки значення показника становить майже 75%. Показники шкали «Самоповага» у підлітків доволі низькі. Низькі показники за шкалою «Самоповага» у підлітків вказують на те, що респонденти не задоволені собою та не усвідомлюють своєї гідності. Показання шкал «Аутосимпатії», «Очікуване відношення від інших», «Самоцікавість» Самовпевненість», «Ставлення інших», «Самоприйняття», «Самозвинувачення», «Самоцікавість» і «Саморозуміння» в досліджуваних підлітків знаходяться в діапазоні середніх значень. Показники шкали «Самокерівництво» для підлітків відмічаються як низькі. Можна зазначити, що респонденти себе не вважають головним джерелом розвитку власної особистості та регулятором успіхів та досягнень.

Опитування учнів за методикою «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан), дозволяє дійти висновку, що в 30% хлопців та 32% дівчат високий рівень самоствалення, інакше кажучи відмінності є незначними. У таких підлітків високий рівень інтересу до себе, таким чином, присутня впевненість у власних силах та здібностях, власним можливостям дається здебільшого позитивна оцінка. У переважної

більшості підлітків (48-50%) середній рівень самоствавлення. Середній рівень самоствавлення вказує на помірну адаптацію підлітка у суспільстві, проте водночас можливі ознаки дезадаптації та підвищена тривожність. Низький рівень самоствавлення, котрий являється несприятливим виявився у 5% хлопців та 4% дівчат.

Результати здійснення діагностики рівня самооцінки за методикою дослідження самооцінки С. А. Будасі вказують на те, що більша частина респондентів у досліджуваній нами групі підлітків належать до середнього, іншими словами оптимального рівня оцінки – 22 підлітка (48,89%). Такі підлітки прагнуть до самовдосконалення, бачать власні недоліки та слабкі боки, знають щодо власних переваг. На нашу думку, такі підлітки мобільні, готові як до внутрішніх, так й до зовнішніх змін задля досягнення поставленої мети.

Результати одержані за тестом «Оцінка рівня конфліктності особистості» свідчать про те, що в опитаних учнів превалює середній рівень конфліктності, оскільки він виявлений у 46,67% підлітків (21 особи). До того ж, істотна кількість учнів продемонстрували вищий за середній рівень конфліктності – 20,00% (9 осіб). Частина підлітків (6,67% або 3 особи) мають високий рівень конфліктності. Можливо відзначити, що вони не можуть існувати без конфліктів та суперечок.

З метою перевірки статистично значущих відмінностей одержаних результатів використано t-критерій Стюдента. Порівняння результатів підлітків із низьким рівнем конфліктності (група 1) та високим (група 2), дозволило визначити, що відмінності між результатами 1 та 2 груп статистично значущі при $p \leq 0,01$. Таким чином, є статистична значимість відмінностей результатів підлітків із низьким та високим рівнем конфліктності.

Відповідно до здійсненого аналізу кореляційних зв'язків між рівнем конфліктності особистості і результатами одержаними за методикою

«Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан), високий рівень кореляції виявлено між низьким рівнем конфліктності і гранично високим рівнем самоствавлення (0,706); між високим рівнем конфліктності та низьким рівнем самоствавлення (0,716). Середня кореляція виявлена між нижчим за середній рівнем конфліктності та гранично високим рівнем самоствавлення (0,589), між низьким рівнем конфліктності та високим рівнем самоствавлення (0,656), між високим рівнем конфліктності та середнім рівнем самоствавлення (0,563). Можемо підсумувати щодо наявності значної кореляції між досліджуваними показниками.

За результатами проведеного дослідження, зробимо висновок про особливості Я-концепції конфліктних підлітків. Я-концепція конфліктних підлітків, має кілька особливостей, які відрізняють її від Я-концепції їхніх однолітків. Ці особливості зумовлені їхнім досвідом, емоціями та сприйняттям конфліктних ситуацій.

Окреслимо ключові відмінності:

1) У підлітків з низьким рівнем самоствавлення прослідковується доволі низький рівень розуміння власного внутрішнього світу, а також наявна втрата інтересу до нього;

2) часта участь у конфліктах може бути спричинена зниженою самооцінкою. Конфліктні підлітки можуть відчувати себе менш впевненими у своїй здатності керувати стосунками, що призводить до негативного самосприйняття;

3) конфліктним підліткам часто бракує навичок ефективного вирішення конфліктів, що призводить до відчуття безпорадності та розчарування, коли вони стикаються з конфліктами. Зазначений недолік може негативно вплинути на їхню Я-концепцію;

4) розвиток зайвої самовпевненості може бути наслідком відповідного стилю виховання у школі та сім'ї. Самовпевнені підлітки не схильні до самоаналізу, що може стати причиною відсутності будь-якого

самоконтролю, а вказане спричиняє прийняття помилкових рішень та здійснення ризикових вчинків ;

5) Має місце недооцінювання свого духовного Я, можлива погана саморегуляція, а також відсутність розуміння причин своєї поведінки. Їм доволі складно прийняти себе такими, якими вони є насправді, через це доволі часто підлітки не є задоволеними собою;

6) Я-концепція конфліктних підлітків може бути більш гнучкою і схильною до змін порівняно з їхніми однолітками. Вона може змінюватися на основі їхнього нещодавнього конфліктного досвіду та результатів цих конфліктів.

Отже, Я-концепція конфліктних підлітків характеризується складною взаємодією ідентичності, самооцінки, емоційних переживань, механізмів подолання труднощів і сприйняттям себе як жертви або винуватця конфлікту. Розуміння цих особливостей має вирішальне значення для педагогів, консультантів і батьків, щоб надавати відповідну підтримку і настанови, які допоможуть конфліктним підліткам розвинути більш здорову Я-концепцію та ефективніше вирішувати конфлікти.

ВИСНОВКИ

Підведемо підсумки проведеного дослідження.

Я-концепція, як багатовимірний конструкт, відображає те, як людина сприймає, оцінює і думає про себе в різних контекстах і ситуаціях. Розуміння своїх здібностей, установок, поведінки та емоцій формують основу цього самосприйняття. Я-концепція є центральним конструктом у багатьох психологічних теоріях через її значну роль у визначенні поведінки та пізнання. Я-концепція – це багатогранний конструкт, що складається з фізичного, соціального та психологічного вимірів, а також оціночного аспекту у вигляді самооцінки. Ці компоненти динамічно взаємодіють, сприяючи формуванню цілісного відчуття себе, яке керує думками, почуттями та поведінкою людини. Я-концепція та самооцінка є взаємопов'язаними аспектами самосприйняття. Розуміння цього взаємозв'язку має вирішальне значення для психологічних досліджень і практики, особливо у сферах, пов'язаних з психічним здоров'ям, освітою та особистісним розвитком.

Конфлікти в підлітковому віці є невід'ємною частиною процесу розвитку, оскільки підлітки прагнуть утвердити свою ідентичність та автономію. Ці конфлікти можуть виникати в сімейній взаємодії, у стосунках з однолітками та в ширшому соціальному середовищі. Причинами виникнення конфліктів у підлітковому віці є підвищена збудливість самого підлітка, певна неврівноваженість його характеру, порівняно часті, швидкі та різкі зміни настроїв і форм поведінки, що проявляються під час спілкування з оточуючими. Причинами виникнення конфлікту з оточенням є бажання підлітка перейти на новий соціальний рівень розвитку, заявити про себе як про самостійну особистість, що породжує нерозуміння дорослих і призводить до конфлікту. Причиною ж виникнення конфліктів з однолітками є прагнення підлітка зайняти найбільш привабливу для нього позицію в групі.

На констатувальному етапі експерименту ґрунтуючись на здійсненому в першому розділі дослідженні наукової літератури було підібрано методики для аналізу особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків. З метою діагностики обрано наступні методики: 1) «Тест-опитувальник для визначення самоствавлення особистості» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв); 2) методика «Вивчення особливостей Я-концепції» (Е. Пірс, Д. Харріс, адаптована А. М. Прихожан); 3) методика дослідження самооцінки С. А. Будассі; 4) тест «Оцінка рівня конфліктності особистості».

Дослідження проведене на базі Ніжинської гімназії 9. Об'єктом вибірки були респонденти підліткового віку (14-16 років (9-10 клас)) (20 хлопців та 25 дівчат). Загальна кількість учасників емпіричного дослідження складає 45 осіб.

Мета констатувального етапу експерименту: здійснити аналіз особливостей розвитку і формування Я-концепції конфліктних підлітків, виявити проблеми і труднощі, пов'язані з розвитком і формуванням Я-концепції конфліктних підлітків.

Самооцінка за шкалами методики «Тест-опитувальник для визначення самоствавлення особистості» (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв) перебуває переважно на середньому рівні. Отримані результати за шкалою S «Інтегральне почуття за чи проти власного «Я» випробуваного» означають, що в цілому респонденти відчують яскраво виражене позитивне ставлення до власного «Я» і відчують власну цінність, адже значення показника складає майже 75%.

Результати діагностики за методикою дослідження самооцінки особистості (С.А. Будассі) свідчать, що більшість респондентів в досліджуваній нами групі підлітків відносяться до середнього, тобто оптимального рівня оцінки – 22 підлітка (48,89%). Ці підлітки прагнуть до самовдосконалення, бачать свої слабкі боки і недоліки, знають про свої

переваги. Вважаємо, що такі підлітки мобільні, готові як до внутрішніх, так і до зовнішніх змін для досягнення поставленої мети.

Опитування за тестом «Оцінка рівня конфліктності особистості» вказує, що в опитаних учнів переважає середній рівень конфліктності, адже він виявлений у 46,67% підлітків (21 особи). Також значна кількість учнів показали вищий за середній рівень конфліктності – 20,00% (9 осіб).

В процесі дослідження виявлено, що існує статистична значимість відмінностей результатів підлітків з низьким і високим рівнем конфліктності. Високий рівень кореляції виявлено між низьким рівнем конфліктності та гранично високим рівнем самоствалення (0,706); між високим рівнем конфліктності і низьким рівнем самоствалення (0,716). Можемо зробити висновок про наявність суттєвої кореляції між досліджуваними показниками.

Я-концепція конфліктних підлітків характеризується складною взаємодією ідентичності, самооцінки, емоційних переживань, механізмів подолання труднощів і сприйняттям себе як жертви або винуватця конфлікту. Розуміння цих особливостей має вирішальне значення для педагогів, консультантів і батьків, щоб надавати відповідну підтримку і настанови, які допоможуть конфліктним підліткам розвинути більш здорову Я-концепцію та ефективніше вирішувати конфлікти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антибура Ю.О. До проблеми унормування девіантної поведінки молодших школярів із порушеннями психофізичного розвитку. Молодий вчений. 2020. № 8.1(84.1). С. 1-4. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-84.1-1>. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/8.1/1.pdf>
2. Апішева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. 2012. № 2(35). С. 117-125.
3. Берлач А.І., Кондрюкова В.В. Конфліктологія: навч. посіб. Київ: Університет «Україна», 2017. 204 с.
4. Борінштейн Є. Р., Хом'якова О. М. Аналіз рівня самооцінки підлітків. The XIX International Scientific and Practical Conference «Modern problems in science». 2022, Vancouver, Canada. С. 683-688.
5. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
6. Волченко Л. П. Соціально-нормативна поведінка старших школярів та соціально-психологічні впливи. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 121. С. 69-72. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPH_2014_121_17.pdf
7. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навчально-методичний посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» : у 2 ч. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. Ч. 1 : Теоретична частина. 188 с.
8. Євдокімова О.О., Приймаченко О.М. Особливості прояву емоційного інтелекту девіантних підлітків. Габітус. 2020. Вип.12. Т. 1. С. 165-169.
9. Єсип М.З., Михайлюк І.В. Схильність до девіантної поведінки підлітків з низьким рівнем довіри до себе. Психологія і особистість. 2016. №2

(10) Ч. 1.С. 71-82. URL:
<http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6528/1/Iesyp.pdf>

10. Зінченко С. В. Роль “Я-концепцій” в особистісному самовизначенні дорослих. Європейський Союз – Україна: освіта дорослих: збірник матеріалів форуму до Міжнародних днів освіти дорослих в Україні. Київ.-Ніжин, 2015. С. 131-135.

11. Жигайло Н. І., Шибрук О. В. Проблема феномену та структури "Я-концепції" особистості в контексті поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія і педагогіка. - 2014. - Вип. 26. - С. 70-74

12. Крутько С. В. Психологічні особливості професійної я-концепції особистості. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2013. № 3-4. С. 89-94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/punpu_2013_3-4_17.

13. Кузнецов М. А., Особливець Я. А. Емоційно-вольові та особистісні особливості впевненої поведінки. Вісник Харківського національного-педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. № 46. Ч. І. Харків: ХНПУ, 2013. С. 96-109.

14. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. Науковий журнал «Габітус». Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 21. С. 72-76. URI: <https://hdl.handle.net/11300/15687>

15. Лугова В., Литовченко І. Особливості конфлікту як способу соціальної взаємодії у підлітковому віці. Молодий вчений. 2020. №5(81). С. 199-207. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-41>

16. Пілецька Л. С., Петричук М. Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. Вісник Прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки. Серія «Психологія». 2019. Вип. 22. С. 91-96.

17. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. Київ: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.

18. Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. 2015. № 4. С. 212-222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2015_4_43.

19. Пушкар В. А. «Я» образи у структурі «Я»-концепції особистості – співвідношення понять у психології. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка: збірник наукових праць. 2011. №94. Т. 2. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2011_94/Push.pdf

20. Резнікова О. А., Солодка О. В. Психологічні особливості поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях. Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету. Запоріжжя : КПУ, 2018. № 2. С. 168-173.

21. Романенко О. Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів. *Ūridična psihologiã*. 2021. №1(28). С. 7-13. doi:<https://doi.org/10.33270/03212801.7>. URL: <https://scientbul.naiou.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1402/1401>

22. Солодухова О. Г., Солодухов В. Л. Значення "я-концепції" в роботі молодого вчителя. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. 2017. Вип. 55. С. 228-236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2017_55_24.

23. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / За ред. І.Д. Звереві. Київ: Центр навчальної літератури, 2016. 316 с.

24. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
25. Федоришина И.Л. Влияние образа «Я» на особенности профессионального самоопределения старшеклассников: дис...канд. психол. наук. К., 1990. 185 с.
26. Шевчук О. Технологія профілактики та подолання міжособистісних конфліктів у підлітковому віці. Актуальні проблеми теорії та практики соціально-педагогічної діяльності: колективна монографія / за заг. ред. Побірченко Н. С. Умань: ПП Жовтий, 2010. URL: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/996>
27. Чайковська О. М. Психологія підліткової конфліктності: навч. посіб.; МОН України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. 126 с.
28. Яновська Т.А. Взаємозв'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків. *Young Scientist*. 2015. № 2 (17). С. 235-238.
29. Aldao A., Nolen-Hoeksema S., Schweizer S. Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*. 2010. №30(2). P. 217-237.
30. Bandura A. Toward a psychology of human agency: Pathways and reflections. *Perspectives on Psychological Science*. 2018. №13(2). P. 130-136
31. Brown B. B., & Larson, J. Peer Relationships in Adolescence. *Handbook of Adolescent Psychology*, 3, 74-103. 2009.